

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження зумовлена зростанням суспільного інтересу до культурного розвитку, збереження й збагачення духовних надбань українського народу, впродовж кількох століть позбавленого власної державності. Особливо нагальним це питання постало для тих українських земель, які тривалий час були окуповані Росією й перебували в умовах національного гноблення. Самобутність українців виявлялася, передовсім, у мові, звичаях, традиційних ремеслах і промислах, які стали втіленням етнічних особливостей і народних естетичних уявлень. Поступово на них сфокусувалися наукові дослідження. Гончарна культура, яка є одним із національних ідентифікаторів України, теж постала об'єктом народознавчих студій. Вивчення специфіки її функціонування в історико-етнографічних районах країни в різні історичні періоди та використання історичного досвіду для ефективного розвитку чи відродження унікального етновизначального явища в нових соціально-економічних умовах є важливим завданням української етнологічної науки. Цей процес неможливий без ґрунтовного дослідження закономірностей виникнення й діяльності фахових навчальних закладів, що стали вирішальною передумовою творчого розвитку гончарного промислу впродовж ХХ століття, виховуючи в майстрів свідоме ставлення до гончарної культури, основане на вивченні етнотрадицій. Унікальний досвід налагодження їхньої діяльності в традиційних осередках гончарства досі вивчався поверхово, а тому й не став підґрунтям реалізації державної політики в галузі збереження національної ідентичності.

За таких обставин актуальним є здійснення фундаментального дослідження гончарного шкільництва історико-етнографічних районів Наддніпрянської України 1894–1941 років, коли особливо інтенсивно відбувалися процеси його розгортання, напрацювання концепцій успадкування гончарних знань та впровадження модерних технологій, апробації різних організаційних форм діяльності, орієнтації на суспільні запити в розвитку тих чи інших видів художньої кераміки. Пріоритетом наукових студій стало поглиблене вивчення етнографії гончарства українських земель, що тривалий час перебували в складі Російської імперії, а згодом – СРСР, через з'ясування виняткової ролі етнопедagogічного досвіду в історичному розвитку гончарного промислу та можливостей врахування уроків минулого для розв'язання проблем сучасної гончарної освіти й відродження прадавнього промислу.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Робота є складовою відомчих наукових проектів Національної академії наук України «Гончарство України ХХ – початку ХХІ століття: історія, сучасність, перспективи» (державний реєстраційний № 0103U001988), «Гончарство і проблеми збереження національної ідентичності в Україні (ХІХ – початок ХХІ століття)» (державний реєстраційний № 0107U007039) та відповідних наукових студій, які здійснювалися Національним музеєм-заповідником українського гончарства в Опішному впродовж 2002–2013 років.

Мета дослідження полягає в комплексному вивченні способів передачі професійних гончарських знань, які є головною умовою успішної діяльності гончарного промислу, й з'ясуванні визначальної ролі гончарних навчальних закладів у творчому розвитку українського традиційного гончарства.

Для досягнення мети ставилися такі дослідницькі **завдання**:

- охарактеризувати історію дослідження ролі гончарних навчальних закладів у творчому розвитку українського традиційного гончарства;
- вивчити основні способи передачі професійних гончарських знань;
- виявити обставини, які передували започаткуванню гончарного шкільництва в різних історико-етнографічних районах Наддніпрянської України;
- проаналізувати концепції організації фахової освіти в гончарному промислі;
- простежити розвиток гончарного шкільництва за різних соціально-економічних і політичних умов;
- дослідити основні напрямки діяльності гончарних навчальних закладів та місце традиційного гончарства в їх навчально-виховній діяльності;
- з'ясувати роль органів влади та місцевого самоврядування в становленні, розвитку й ліквідації гончарного шкільництва;
- виявити основні напрямки впливу фахових навчальних закладів на творчий розвиток українського традиційного гончарства.

Об'єктом дослідження є українське традиційне гончарство, **предметом дослідження** – гончарне шкільництво як визначальний фактор творчого розвитку цього виду народного художнього промислу.

Хронологічні й територіальні межі дослідження. Хронологічними межами дослідження є 1894–1941 роки, тобто проміжок часу, впродовж якого на досліджуваній території діяли гончарні навчальні заклади. Нижньою хронологічною межею є рік відкриття першої в Наддніпрянській Україні Опішнянської зразкової гончарної навчальної майстерні Полтавського губернського земства, а верхньою – рік закриття останнього спеціалізованого гончарного навчального закладу – Опішнянської школи майстрів художньої кераміки.

Територіальні межі дослідження охоплюють історико-етнографічні райони Наддніпрянської України, тобто тієї частини України, яка в умовах поділу української етнографічної території між кількома державами входила до складу Російської імперії та СРСР. Упродовж 1894–1941 років у Полтавщині, Українському Поліссі, Слобожанщині, Середній Наддніпрянщині й Поділлі діяли гончарні навчальні заклади, більшість з яких відіграли визначальну роль у збереженні й плідному розвитку українського гончарства. Саме завдячуючи їм втілювалася система заходів, які сприяли налагодженню зв'язків держави з кустарями, впливали на художні та якісні характеристики глиняних виробів, популяризували новітні прийоми роботи в гончарному виробництві, стримували стрімкий занепад промислу.

Джерельну базу наукової праці становлять архівні матеріали Центрального державного історичного архіву України, Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України, Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені Володимира Вернадського; державних та музейних архівів Полтави, Чернігова, Хмельницького, Харкова, Сум, Луганська, Вінниці, Миргорода, Ромен, Кам'янця-Подільського; Галузевого державного архіву Служби безпеки України й архівів Управління Служби безпеки України в Луганській, Полтавській, Сумській областях; родинних архівів Дубинських (Вінниця), Трегубових (Луганськ), Зінов'євих (Москва), Ольги Ерн (Гагенмейстер-Корецької) (Львів). Для обґрунтування результатів наукового дослідження суттєвим стало опрацювання 15 фондів музейних колекцій Луганщини, Полтавщини, Сумщини, Вінниччини, Чернігівщини й Хмельниччини. Важливим джерелом інформації про гончарне шкільництво України стали глиняні вироби, документи, фотографії, особисто зібрані автором упродовж 2001–2016 років під час керамологічних експедицій. За земськими публікаціями було проаналізовано заходи губернських і повітових земств, спрямовані на підтримку й розвиток гончарних навчальних закладів у Наддніпрянській Україні, визначено їхній зв'язок з місцевими гончарями, з'ясовано динаміку чисельності гончарів у різний час, віднайдено факти, які свідчать про різні способи передачі професійних гончарських знань. Фактологічний корпус дослідження складає 1821 найменування, з яких 1030 є архівними джерелами.

Методологічною основою роботи є комплексне застосування порівняльно-історичного, структурно-функціонального, історико-генетичного, типологічного, статистичного, хронологічного, історико-культурного, персоналістично-біографічного, соціологічного, компонентного аналізу та інших методів дослідження, властивих етнологічній науці (польових досліджень, інтерв'ювання, опитування, безпосереднього, простого і включеного спостереження) та суміжним науковим дисциплінам. Сукупне застосування вказаних методів у процесі опрацювання джерельної бази дослідження допомогли у вирішенні поставлених завдань.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що:

■ *Уперше в українській етнології:*

- на основі етнографічних, керамологічних, архівних і літературних джерел комплексно досліджено роль гончарного шкільництва у творчому розвитку українського традиційного гончарства;
- здійснено детальний критичний аналіз історіографії порушеної проблематики;
- з'ясовано способи передачі професійних гончарських знань, поширені в історико-етнографічних районах Наддніпрянської України впродовж XIX – першої третини XX століття;

- досліджено основні концепції організації гончарного шкільництва впродовж кінця ХІХ століття – 1910-х років;
 - проаналізовано передумови виникнення, особливості розвитку й причини ліквідації гончарних шкіл у зв'язку з соціально-економічними й політичними умовами, які склалися на досліджуваній території;
 - охарактеризовано зміст діяльності гончарних навчальних закладів, спрямованої на вивчення й популяризацію традиційного гончарства; акцентовано увагу на запровадження в навчально-виховний процес етнографічних матеріалів;
 - встановлено визначальну роль керівників у спрямуванні діяльності навчальних закладів на вивчення особливостей місцевого гончарства;
 - проаналізовано склад педагогічних та учнівських колективів, авторські навчальні плани й програми;
 - виявлено вплив гончарного шкільництва на творчий розвиток традиційного гончарства України;
 - доведено, що фахові гончарні школи в Макаровому Яру, Опішному й Кам'янці-Подільському перетворилися на осередки українського національного відродження, а політика тоталітарного режиму 1930-х років була спрямована на знищення гончарних закладів, які спеціалізувалися на підготовці фахівців з виготовлення традиційної художньої кераміки;
 - опрацьовано і введено в науковий обіг матеріали репресивних кримінальних справ, спрямованих на фізичне знищення керівників, працівників і вихованців фахових гончарних шкіл України.
- Удосконалено:
 - знання про гончарне шкільництво Опішного;
 - знання про гончарні навчальні заклади в Межигір'ї, у тому числі з'ясовано непричетність їх до творчого розвитку традиційного гончарства в Україні;
 - знання про виставкову діяльність фахових гончарних шкіл.
 - Подальший розвиток отримали:
 - дані про персоналії гончарного шкільництва України;
 - база опублікованих джерел про функціонування фахової освіти в гончарному промислі.

Науково-практичне й культурно-історичне значення отриманих результатів полягає у введенні до наукового обігу значного обсягу маловідомих / невідомих досі архівних і літературних джерел, глиняних виробів і польових матеріалів, зібраних під час керамологічних експедицій. Результати дослідження зможуть використовувати керамологи, етнологи, історики, етнопедагоги, мистецтвознавці та краєзнавці в подальших наукових студіях, зокрема для написання узагальнюючих наукових праць, енциклопедій, посібників з проблематики українського народознавства й краєзнавства.

Матеріали дослідження також важливі для підготовки програм навчальних курсів українознавства й народознавства; розробки концепцій розвитку фахової художньої освіти в Україні; створення й розвитку, підготовки навчальних планів і програм діяльності гончарних навчальних закладів, кафедр художньої кераміки існуючих вищих навчальних закладів, студій і гуртків шкільних і позашкільних навчально-виховних закладів; проведення навчальних майстер-класів закладами культури і мистецтва.

Історичний досвід діяльності гончарних шкіл України, акумульований у монографіях та опублікованих статтях автора, активно використовується в діяльності унікального в системі Міністерства культури України навчального мистецького закладу – Державної спеціалізованої художньої школи-інтернату «Колегіум мистецтв у Опішному» імені Василя Кричевського, де, в тому числі, став підґрунтям створення й активного використання в навчально-виховному процесі Художньо-етнографічного музею «Відродження», шеститисячна колекція якого не має аналогів в Україні.

Апробація результатів дослідження.

Теоретичні положення й основні результати дослідження у вигляді доповідей апробовано на таких наукових форумах: Міжнародній науково-практичній конференції «Відродження визначних центрів народного мистецтва України: блеф романтиків чи прогноз аналітиків?» (Опішне, 2001), Міжнародній науковій конференції «Проблеми історії та археології України. До 100-річчя XII Археологічного з'їзду» (Харків, 2002), VI Слов'янських наукових читаннях (Полтава, 2002), XXI Краєзнавчій конференції молодих учених, присвяченій 150-річчю з дня народження академіка М. Ф. Сумцова (Харків, 2003), Міжнародній науково-практичній конференції «Теоретичні та методичні засади підготовки фахівців у професійних навчальних закладах технічного і художнього профілю» (Львів, 2004), Всеукраїнському науково-практичному семінарі «Педагогічний потенціал образу жінки в українському образотворчому мистецтві» (Полтава, 2004), Всеукраїнській науково-практичній конференції «Мистецька освіта та мистецтво освіти в контексті формування сталого суспільства» (Київ, 2005), Всеукраїнській науково-практичній конференції «Криза традиційних осередків народного мистецтва України: трансгресія «мистецтва сутінків» як виклик національній ідентичності» (Опішне, 2006), Міжнародному круглому столі з проблем сучасної гончарної освіти (Опішне, 2007), Всеукраїнському науково-практичному керамологічному семінарі «Сучасні проблеми атрибутування керамологічних колекцій в Україні» (Опішне, 2007), Першій міжнародній науково-практичній конференції «Професійно-мистецька школа у системі національної освіти України» (с. Мала Білозірка, Запорізька область, 2008), Всеукраїнському науково-практичному керамологічному семінарі за міжнародної участі «Персоналії української керамології» (Опішне, 2008), Всеукраїнській науково-практичній конференції «Мистецька освіта України: історія, сьогодення, поступ» (Київ, 2008), VI Мистецько-педагогічних читаннях пам'яті професора О. П. Рудницької «Педагогічна майстерність:

система професійних компетентностей, різновиди досвідів, педагогічна дія і взаємодія, творчість» (Київ, 2008), Першій міжнародній науково-практичній конференції «Професійно-мистецька школа у системі національної освіти» (Київ, 2008), Міжнародних наукових симпозиумах «Гончарне шкільництво на глобалізаційному роздоріжжі: нереалізовані можливості й перспективи розвитку» (Опішне, 2008) та «Гончарна столиця України в світовій історії та культурі» (Опішне, 2009), Всеукраїнському керамологічному семінарі «Ринок ужиткової й художньої кераміки в Україні: традиції, проблеми, перспективи» (Опішне, 2009), Міжнародній науково-практичній конференції «Мистецька освіта України: історія, сьогодення, поступ» (Київ, 2009), Всеукраїнській науково-практичній конференції «Управління адаптивною школою: здобутки і перспективи» (Полтава, 2009), Міжнародному керамологічному симпозиумі «Гончарство Гуцульщини та Покуття: ідеологічні міфи й історичні реалії» (Опішне, 2010), Всеукраїнській науково-практичній конференції «Мистецтво в реаліях сучасної освіти» (Полтава, 2010), Міжнародній науково-практичній керамологічній конференції «Глиняна іграшка: історія, традиції, перспективи» (Опішне, 2010), Міжнародній науково-практичній конференції «Соціально-гуманітарні дисципліни у творчому ВНЗ: світоглядний аспект викладання» (Луганськ, 2010), Міжнародній науково-практичній конференції «Становлення і розвиток етнодизайну: український та європейський досвід» (Полтава, 2010), VII Міжнародних педагогічно-мистецьких читаннях пам'яті професора О. П. Рудницької (Київ, 2010), VIII Міжнародних педагогічно-мистецьких читаннях пам'яті професора О. П. Рудницької (Київ, 2011), Міжнародному науковому симпозиумі «Реалії народного мистецтва: персональний і трансперсональний діалог» (Опішне, 2011), Міжнародній науково-практичній конференції «Неформальна мистецька освіта в системі підготовки майбутнього вчителя» (Полтава, 2012), Міжнародній науково-практичній конференції зі збереження й розвитку традиційної культури «Истоки» (Курськ, РФ, 2012), Всеукраїнській керамологічній конференції «Репресоване гончарство: передумови й наслідки» (Опішне, 2013), Міжнародному конгресі «Етнодизайн: європейський вектор розвитку і національний контекст» (Полтава, 2013), Міжнародній науковій конференції «Вісімнадцяті Слобожанські читання» (Харків, 2014), II Міжнародному конгресі «Етнодизайн: європейський вектор розвитку і національний контекст» (Полтава, 2014), Міжнародній науково-практичній інтернет-конференції «Перспективные инновации в науке, образовании, производстве и транспорте – 2014» (Іваново, РФ, 2014), V Міжнародній науковій конференції «Культура русских в археологических исследованиях» (Тюмень, РФ, 2014), XXXI Міжнародній заочній науково-практичній конференції «Научная дискуссия: вопросы социологии, политологии, философии, истории» (Москва, РФ, 2014), XXXII Міжнародній заочній науково-практичній конференції «Научная дискуссия: вопросы социологии, политологии, философии, истории» (Москва, РФ, 2014), Міжнародній науково-практичній конференції «Современные направления теоретических и прикладных исследований '2015» (Іваново, РФ, 2015), Міжнародній науково-практичній конференції «Современные проблемы и пути

их рішення в науке, транспорті, виробництві і освіті «2015» (Іваново, РФ, 2015), Національному науковому симпозиумі «Персоналії українського гончарства як маркери національної ідентичності в координатах суспільних ідеологем» (Опішне, 2016), Національному конгресі українських керамологів «Українська керамологія в контексті викликів XXI століття» (Опішне, 2015), Міжнародному фестивалі традиційних культур до Дня Європи в Україні «Етносвіт» (Київ, 2016).

Публікації. Основні положення й висновки монографії викладено в 35 наукових публікаціях, у тому числі в 4 монографіях, 1 збірнику документальних матеріалів, 16 статтях в українських фахових виданнях, затверджених ДАК МОН України, та 8 в інших виданнях України, а також у 6 іноземних виданнях, з яких 5 – фахові.

Структура монографії. Праця складається зі вступу, восьми розділів та висновків, списку використаних джерел (1821 позиція), іменного й географічного покажчиків. Загальний обсяг монографії 1296 с. (104,49 авторських аркушів), обсяг основного тексту – 39,9 авторських аркушів.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **Вступі** обґрунтовано актуальність, визначено мету й завдання дослідження, його об'єкт та предмет, окреслено хронологічні й територіальні межі дослідження, означено наукову новизну, практичне й культурно-історичне значення роботи.

У **першому розділі «Історіографія, методика та джерела дослідження»** проаналізовано стан дослідження гончарного шкільництва як визначального фактора творчого розвитку українського традиційного гончарства (1894–1941), охарактеризовано методологічну й джерельну бази, які дозволили реалізувати поставлені завдання.

У **підрозділі 1.1 «Гончарне шкільництво у публікаціях 1879–2017 років: історіографія проблеми»** в історіографії дослідженої теми виділено п'ять періодів. Упродовж першого періоду (1879–1919) в друкованих виданнях з'явилися перші праці етнографів, статистів, економістів, агрономів, присвячені гончарству історико-етнографічних районів Наддніпрянської України. Окремі публікації інформують про спадкову передачу фахових знань гончарів. Статистичні матеріали, звіти земських управ містять відомості про передумови заснування, основні напрямки діяльності й причини закриття гончарних навчальних закладів на території Полтавщини, Чернігівщини, Катеринославщини, Київщини. Осібною групою в цьому історіографічному періоді виокремлено статті, в яких поступово напрацьовувалася загальна концепція функціонування гончарного шкільництва.

Другий період (1922–1931) прикметний формуванням значної бази архівних матеріалів про діяльність гончарних навчальних закладів, розпоряджень радянських органів влади та місцевого самоврядування різних рівнів щодо гончарного шкільництва. Побачили світ статті про діяльність гончарних

закладів у Межигір'ї та Макаровому Яру. Увага етнографів була спрямована на гончарне шкільництво Опішного, вивчення стану гончарства в Поділлі й Поліссі. Їхні публікації містять цінні відомості щодо учнівства й спадкової передачі професійних гончарських знань. Важливим у питанні висвітлення цехового учнівства є монографічне дослідження Пилипа Клименка «Цехи на Україні: суспільно-правні елементи цехової організації» (1929). Із 1927 року почали оприлюднювати нормативні документи, які регулювали процеси учнівства та діяльності гончарного шкільництва.

Упродовж третього періоду (1932–1951) склалися несприятливі об'єктивні обставини політичного й соціально-економічного характеру, які спричинили відсутність досліджень гончарних навчальних закладів, що відповідно мало наслідком історіографічну тишу. У цей час світ побачила лише одна закордонна публікація, що порушувала досліджуване питання.

Четвертий період (1952–1999) прикметний пожвавленням мистецтвознавчих досліджень, об'єктом яких було українське гончарство, а гончарне шкільництво розглядалося як один із аспектів його розвитку. Побачили світ монографії й краєзнавчі дослідження, в яких порушено питання функціонування гончарного шкільництва в Опішному, Кам'янці-Подільському, Глинську, Межигір'ї. Цей період характерний появою статей про персоналії гончарного шкільництва, публікаціями архівних документів про гончарні школи Полтавщини. Було захищено перші керамологічні дисертації мистецтвознавців Юрія Лашука, Ростислава Шмагала, Олени Клименко, в яких подано стислі характеристики діяльності гончарних навчальних закладів різних історико-етнографічних районів Наддніпрянської України. На загальному мистецтвознавчому тлі вирізняються публікації керамолога Олесея Пошивайла, у яких уперше комплексно досліджено гончарство в системі традиційно-побутової культури України. Матеріали його монографії «Етнографія українського гончарства: Лівобережна Україна» (1993) стали основою першої в Україні етнологічної докторської дисертації, цілком присвяченої гончарству Лівобережної України, у якій розглянуто й основні шляхи передачі професійних гончарських знань.

Упродовж п'ятого періоду (2000–2017) значно пожвавилися дослідження гончарства. Визначальним фактором, який вплинув на цей процес, стало заснування 2000 року Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України. Об'єктом наукових студій усе частіше ставали як позашкільна передача професійних гончарських знань, так і діяльність гончарних навчальних закладів. Найчисельнішу групу публікацій становлять статті керамологів Людмили Овчаренко, Олени Щербань, Світлани Литвиненко, Олесея Пошивайла, Лідії Мельничук, Олега Белька, етнологів Лариси Божко та мистецтвознавців Володимира Хижинського, Наталі Урсу, Івана Гуцула, Ростислава Шмагала, Віталія Ханка, Юлії Табенської. Осібну групу формують статті й монографії, в яких подано біографічні відомості про окремі персоналії, а також публікації про репресоване гончарне шкільництво України. З'явилися видання енциклопедичного характеру (Ростислав Шмагала, Віталій Ханко), в яких

опубліковано короткі статті про гончарні заклади, їх викладачів та вихованців. Цей період прикметний монографіями, більшість яких містять окремі згадки або ж розділи про діяльність гончарних майстерень, шкіл та їхні персоналії. З-поміж них – праці мистецтвознавців Ніни Саєнко, Ростислава Шмагала, Віталія Ханка, Наталі Студенець, Ольги Школьної, Наталі Урсу та Івана Гуцула; керамологів Лідії Мельничук, Віктора Міщанина, Людмили Овчаренко; історика Романа Ковалю; філософа Леоніда Смержа; музейника Анатолія Заїки. З'явилися й перші монографії, присвячені винятково гончарному шкільництву України: трикнижжя «Гончарний здвиг Донбасу» Олеся Пошивайла та Людмили Овчаренко (2008); «Кам'янець-Подільський осередок гончарної освіти в Україні (1905–1933)» Людмили Овчаренко (2015). Упродовж цього періоду Лідія Мельничук, Людмила Овчаренко, Ростислав Шмагало захистили дисертації, в яких є згадки про окремі явища або ж частково висвітлено деякі питання гончарного шкільництва в Україні, а Олена Щербань – кандидатську етнологічну дисертацію, яка була першим в українській керамології дослідженням, присвяченим винятково гончарним навчальним закладам Опішного.

Підрозділ 1.2 «Науковий інструментарій досягнення мети дослідження» присвячений з'ясуванню методологічної бази дослідження. Зокрема, історичний метод, передовсім, ґрунтується на вивченні керамологічних і писемних джерел. Для опрацювання емпіричних матеріалів було використано історико-генетичний та порівняльно-історичний методи в просторовому й хронологічному вимірах, що дозволило вивчити загальне й особливе на різних стадіях етноісторичного буття гончарного шкільництва. Для інтерпретації історичних, етнографічних і керамологічних матеріалів застосовано також комплексний аналіз та структурно-функціональний метод. До матеріалів, здобутих під час польових керамологічних і архівних досліджень, було застосовано методи безпосереднього спостереження й фіксації явищ, типологічний і статистичний. Метод типологічного аналізу дозволив укласти періодизацію як в історіографії проблематики, так і в діяльності окремих гончарних навчальних закладів. Історико-культурний і хронологічний методи сприяли виділенню основних етапів функціонування гончарного шкільництва. Для виявлення ролі керівників у розвитку гончарних навчальних закладів, автор дослідження послуговувалася персоналістично-біографічним методом. Опрацювання окремих джерел стало можливим із застосуванням таких методів, як логіко-аналітичного узагальнення, синтезу й систематизації. Висновки зроблено за допомогою методу компонентного (системного) аналізу. Такий аналіз не лише допоміг виявити всю систему внутрішніх взаємозв'язків між окремими складовими суспільно-політичного, економічного й культурно-мистецького життя українців, а й встановити причинно-наслідкові зв'язки поміж ними й гончарним шкільництвом у системі творчого розвитку традиційного гончарства.

У підрозділі 1.3 «Першоджерела комплексного вивчення теми» охарактеризовано джерельну базу дослідження, яку складає комплекс архівних, музейних, польових матеріалів, друкованих праць, що допомогли у вирішенні завдань наукових студій. Значний масив емпіричних матеріалів було віднайдено

в центральних та обласних архівних установах, музейних архівах Київщини, Луганщини, Полтавщини, Сумщини, Чернігівщини, Хмельниччини, Вінниччини; в архівах Служби безпеки України; родинних архівах Дубинських (Вінниця), Трегубових (Луганськ), Ольги Ерн (Гагенмейстер-Корецької) (Львів), Зінов'євих (Москва). Для обґрунтування результатів наукового дослідження суттєвим стало опрацювання керамологічної спадщини гончарного шкільництва у фондівих колекціях музеїв. Окрему, достатньо інформативну групу джерел складають звіти й доповіді про діяльність гончарних навчальних закладів, статистичні дані, надруковані в земських виданнях, віднайдені в наукових бібліотеках і музейних книгозбірнях України. Важливим джерелом інформації є також глиняні вироби, документи, систематизовані копії архівних матеріалів (понад 2300 документів), фотографії, особисто зібрані автором монографії впродовж 2001–2016 років під час керамологічних експедицій.

У другому розділі «**Стан традиційного гончарства та заходи державних органів з його модернізації**» досліджено традиційні шляхи передачі гончарської майстерності, які в різні історичні періоди були поширені на досліджуваній території, з'ясовано перші державні ініціативи з вивчення стану кустарного гончарства (1850–1917), проаналізовано заходи земств, що передували заснуванню гончарних навчальних закладів, та напрацьовані концепції розвитку гончарного шкільництва.

У підрозділі 2.1 «*Шляхи передачі професійних знань як основа збереження традиційності гончарної культури*» з'ясовано, що на території Наддніпрянської України набули поширення кілька традиційних шляхів передачі професійних гончарських знань. Найдавнішим з них було успадкування гончарських знань у межах однієї родини. Проте кризові явища в гончарстві на початку ХХ століття мали наслідком кризу в успадкуванні гончарства. Почали перериватися спадково-сімейні традиції передачі й збереження професійної майстерності. Одночасно з таким способом передачі гончарських знань у різні історичні періоди існувало учнівство, яке функціонувало у двох основних організаційних формах: цеховій і домашній. З ХVІІ століття гончарські цехи виробили складну схему професійного зростання, що гарантувала високу ефективність навчання ремеслу й набуття нового соціально-правового статусу. Учнівство перетворилося у своєрідну ізольовану касту, але, позбавлене притоку нових сил, згодом почало втрачати суспільну значущість. Тим часом, еволюційні зміни в економіці українських земель наприкінці ХVІІІ – на початку ХІХ століття поступово зруйнували класичну цехову організацію праці, й відповідно, цехове учнівство припинило своє існування. Нова система господарювання призвела до появи кустарництва й домашнього учнівства, коли в сім'ї кустаря гончарну майстерність опановував не член його родини. Найбільшого поширенням новітня форма учнівства набула у ХІХ – на початку ХХ століття. Однак криза в промислі спричинила відмову кустарів від учнів та небажання молоді вчитися гончарству. Скорочення кількості учнів у гончарів стало ознакою прогресуючого занепаду гончарства. Ще однією прикметою цього регресивного процесу стало поступове

руйнування професійно-родинної замкнутості, спадкоємності, наступності в передачі професійних знань. Населення поповнювало передовсім ті промисли, які на той час здавалися більш вигідними економічно, а гончарство до них уже не належало.

У підрозділі 2.2 «Шкільництво в системі державної підтримки гончарного промислу 1850–1917 років» проаналізовано заходи, спрямовані на підтримку гончарства й напрацювання концепцій розвитку гончарного шкільництва.

Доведено, що після скасування кріпосного права гончарство стало одним із найбільш поширених кустарних промислів. Проте від кінця XIX століття у ньому почали з'являтися ознаки занепаду. Щоб надати гончарству допомогу, наприкінці XIX – на початку XX століття державні відомства й земства розпочали ґрунтовні дослідження його осередків. У результаті проведеної роботи було зібрано й проаналізовано історичні, етнографічні, статистичні дані про традиційне гончарство, розроблено програми його підтримки, згідно з якими поширювалися гончарські знання, у тому числі й через відкриття системи навчальних майстерень та професійних шкіл. До висновку про необхідність їхнього заснування дійшли дослідники гончарного промислу більшості історико-етнографічних районів Наддніпрянщини. Було відпрацьовано освітню систему в гончарській галузі через діяльність у центрах гончарного виробництва навчально-показових майстерень стаціонарного й пересувного типу, а також художньо-промислових шкіл. Найбільш активним у цьому відношенні було Полтавське губернське земство. Водночас не всі губернські управи працювали в цьому напрямку. Хоча на державному рівні не було вироблено єдиної програми функціонування зазначених закладів, дослідженням доведено, що більшість розроблених концепцій розвитку гончарного шкільництва знайшли практичне втілення саме на території Наддніпрянської України.

Підрозділ 2.3 «Державне регулювання гончарного шкільництва в умовах становлення окупаційної тоталітарної системи в Україні (1917–1941)» присвячено з'ясуванню питання впливу більшовицької управлінської системи на гончарне шкільництво.

У перші роки після Жовтневого перевороту, в умовах складних воєнно-політичних і економічних обставин питання гончарного шкільництва не порушувалося жодною політичною силою. 1920-ті роки засвідчили, що для розвитку гончарних навчальних закладів визначальним було ставлення більшовицьких державних структур загалом до гончарства. Тогочасне тимчасове піднесення промислу стимулювало відкриття фахових закладів. Проте згодом ситуація кардинально змінилася, пріоритети влади в економіці й політиці були не на користь гончарства, а тому й не орієнтувалися на розвиток гончарного шкільництва. Поступово зацікавлення його розвитком згасало. До певної міри тимчасовим стримуючим фактором була участь гончарних навчальних закладів у виготовленні експортної продукції. Державні інтереси щодо гончарної освіти в Україні мали кілька виявів: 1) офіційний, що демонстрував турботу про гончарне виробництво й шкільництво, заохочував до заняття промислом, але насправді підводив до максимального залучення трудових ресурсів до справи масованої

індустріалізації; 2) завуальований, спрямований на згортання підготовки майстрів з виготовлення художньої кераміки, на припинення професійної діяльності гончарів-одноосібників. Оприлюднені плани й конкретні дії влади не були послідовними: у другій половині 1920-х років було відкрито чимало гончарних художньо-промислових шкіл, які вже в першій половині 1930-х років не лише на території України, а й усього СРСР було закрито або реорганізовано.

У **третьому розділі «Проблематика функціонування гончарних шкіл Полтавщини»** проаналізовано діяльність гончарних навчальних закладів, які функціонували на території Полтавщини – в Опішному, Глинську, Миргороді й Постав-Муці – упродовж 1894–1941 років.

У *підрозділі 3.1 «Шкільництво Опішного як джерело формування новітньої художньої традиції місцевого гончарного промислу (1894–1941)»* досліджено діяльність гончарних навчальних закладів Опішного. Зокрема, Опішнянська зразкова гончарна навчальна майстерня Полтавського губернського земства (1894–1899) – перший на території Наддніпрянської України гончарний навчальний заклад, метою якого була передача удосконалених професійних гончарських знань, покращення технічного аспекту кустарного виробництва. У його діяльності виділено два основні періоди: I – 1894–1896 роки, коли майстернею завідував Іван Зарецький; II – 1897–1899 роки – характерний виробничою діяльністю в складі Миргородської художньо-промислової школи імені Миколи Гоголя. В Опішному фактично було започатковано нову форму навчання гончарів. І хоча цей перший досвід був не дуже вдалим, у майбутньому, отримавши якісно новий зміст, саме ця ініціатива із заснування фахових навчальних закладів у гончарних осередках відіграла визначальну роль у збереженні й плідному розвитку українського гончарства. Заклад не реалізував уповні своєї навчальної функції, та результатом його впливу був сплеск творчої діяльності окремих гончарів, які розширили асортимент глиняної продукції, почали застосовувати у власному виробництві деякі технологічні вдосконалення.

Опішнянський гончарний показовий пункт (1912–1924), у діяльності якого теж виділено два періоди (I – 1912–1921, II – 1921–1924), активно продовжував популяризацію в середовищі гончарів започаткованого раніше мистецького стилю, особливо за керівництва галицького технолога-кераміста Юрія Лебішака. У сферу впливу навчального закладу потрапили майстри, які застосовували отримані художні й технічні знання для розширення й покращення свого виробництва. Завдячуючи зусиллям земських гончарних закладів, у опішнянській кераміці почав формуватися новий художній стиль оздоблення глиняних виробів. Через кілька десятиліть таке інноваційне втручання збагатило й доречно модернізувало місцеву орнаментальну традицію.

Повоєнний період від початку 1920-х років характеризувався тимчасовим піднесенням гончарства й потребою заснування нових гончарних навчальних закладів. При цьому відбудова фабрично-заводського виробничого комплексу вносила зміни в навчальні завдання цих закладів. Опішнянська керамічна кустарно-промислова школа (1925–1927), Опішнянська керамічна промислова

школа (1927–1931) та Гончарна школа фабрично-заводського навчання (1931–1933) уже мали на меті не стільки допомогу гончарному кустарництву, скільки артільно-заводському виробництву. Мальовка рослинним і зооморфним орнаментами посуду набувала все більшого поширення. Впливи, які мали місце в 1890-х – 1910-х роках і поширилися в середовищі опішнянських гончарів, набули подальшого розвитку в діяльності окремих майстрів, отримали стилістичне продовження в 1920-х роках.

1936 року в Опішному було відкрито останній на території Наддніпрянської України гончарний навчальний заклад, що готував фахівців з художньої кераміки – Опішнянську школу майстрів художньої кераміки (1936–1941), у якій на основі традиційного гончарства пройшли підготовку близько сотні спеціалістів. Працевлаштовуючись на гончарних підприємствах України та інших республік СРСР, вони продовжували популяризувати виробництво української художньої кераміки в опішненському стилі.

У підрозділі 3.2 «*Гончарне шкільництво Глинська як засіб утвердження самобутності місцевого промислу (1900–1933)*» розглянуто гончарне шкільництво містечка Глинськ Роменського повіту, яке бере початок із діяльності Глинської навчальної гончарної майстерні (1900–1907). Тоді було сформовано належну матеріально-технічну базу, напрацьовано власну навчальну концепцію, вироблено особливий художній стиль у декоруванні глиняних виробів, який зробив глинську кераміку впізнаваною. Майстерня зацікавила місцевих гончарів досі невідомими їм способами виготовлення й декорування глиняних виробів.

1908 року заклад було реорганізовано в єдину в Російській імперії Глинську школу інструкторів з гончарного виробництва (1908–1918), яка проводила успішну навчальну, виставкову й дослідницьку діяльність, постачала кустарям матеріали. Завдяки правильно обраним пріоритетам, школу вдалося вивести на належний рівень, що дозволяло її випускникам успішно здійснювати свою гончаротворчу місію.

Аналіз діяльності Глинської художньо-керамічної школи (1918–1920) виявив, що її реформування закінчилося частковою поразкою прогресивно налаштованої громадськості, коли заради створення нового закладу, що мав на меті масову ідеологізацію гончарного виробництва, влада вирішила знищити гончарний навчальний заклад із 20-річним досвідом підготовки майстрів з виготовлення художньої кераміки. Офіційно оголосили про заплановане перенесення центру підготовки фахівців з гончарства із Глинська до Межигір'я. Насправді ж, було створено новий заклад, зорієнтований на підготовку фахівців для фабрично-заводського виробництва та поширення «революційних канонів» через запровадження «керамічної моди» по всій країні. Разом з частиною учнів та кількома майстрами завідувач школи Лев Крамаренко виїхав до Межигір'я, проте через спротив громадськості вивезти з собою технічне обладнання не зміг. Тому на базі художньо-керамічної школи розпочала роботу Глинська технічно-керамічна профшкола (1920–1929). Двоступеневий рівень навчання (підготовчі й спеціалізовані класи), трирічний навчальний курс, лабораторна,

виробнича, виставкова, музейницька, гурткова, експедиційна, популяризаторська діяльність, співпраця з гончарями, дослідження умов побутування традиційного гончарства та його етнографічних особливостей гарантували якісну підготовку учнів. Профшкола здійснила позитивний вплив на місцеве гончарство. Однак суттєвої допомоги з боку держави вона так і не отримала. Реорганізація закладу, яка відбулася впродовж 1930–1932 років, була спрямована на його остаточну ліквідацію, проведена 1933 року. Загалом гончарне шкільництво Глинська постало прикладом довготривалої діяльності гончарних закладів, які впродовж 30 років сприяли творчому розвитку українського гончарства, його утвердженню й популяризації.

У підрозділі 3.3 «*Експериментальний характер гончарного шкільництва Миргорода (1896–1933)*» висвітлено діяльність гончарних навчальних закладів Миргорода впродовж 1896–1933 років, зокрема виділено чотири етапи їх функціонування:

1) Миргородська художньо-промислова школа імені Миколи Гоголя (1896–1918). У її розвитку виділено два періоди: I – 1896–1902 роки – час заснування та пошуків, коли було закладено матеріально-технічну основу для подальшого розвитку, пріоритетом був виробничо-комерційний напрямок, а випускники не отримали належної мистецько-технічної підготовки; II – 1902–1918 роки – час утвердження й розвитку, коли було напрацьовано перші навчальні плани; сформовано фаховий педагогічний колектив; учні отримували повноцінні знання з гончарного виробництва; проводилася виставкова, музейницька й дослідницька діяльність; запроваджено вивчення й виготовлення української традиційної мальованої кераміки; відкрито художній та технічний відділи. Регіональне представництво учнів, а також попит на випускників підтверджують загальнодержавне значення навчального закладу в підготовці кваліфікованих кадрів як для кустарного, так і для фабрично-заводського виробництва. Економічні й політичні зміни другої половини 1910-х років мали наслідком зміни в концепції діяльності закладу й наростання чергової кризи.

2) Миргородський художньо-промисловий інститут (1918–1919). Цей заклад очолював видатний український митець Василь Кричевський, який уклав авторські програми з мистецьких дисциплін, запровадив студіювання традиційного народного мистецтва, розширив фондіві колекції шкільного музею глиняних виробів. Викладачі забезпечували якісну підготовку вихованців, готували їх до роботи в художній промисловості й кустарному гончарстві. На заводі розвитку Інституту стали воєнні події, громадянське протистояння, збайдужіння державних органів управління до фахової гончарської освіти, а також від'їзд директора.

3) Навчальний комплекс: Миргородський художньо-керамічний технікум та Миргородська художньо-керамічна профшкола (1920–1929). Заклад реалізовував двоетапну різнорівневу гончарську підготовку. Діяли порцеляновий, декоративно-будівельний та майоліковий відділи, п'ять майстерень, лабораторії та музей. Було запроваджено вивчення історії українського народного мистецтва й орнаментики, студіювання традиційного гончарства; урізноманітнено методику

викладання мистецьких дисциплін; проводилася дослідницько-експериментальна й виставкова діяльність. Учні відпрацьовували свої навички на традиційних українських формах з використанням народної орнаментики. Проте в другій половині 1920-х років держава почала орієнтуватися на підготовку фахівців технічних спеціальностей для фабрично-заводського виробництва. Відтоді популярними стали технічно-будівельні спеціальності. Виготовлення художньої кераміки й підтримка гончарів перестали бути пріоритетними для влади.

4) Миргородський індустріально-керамічний інститут та Миргородський індустріально-керамічний технікум (1929–1933). Це був ще один навчальний комплекс, створений за аналогією попередніх років. Але метою навчальної діяльності обох закладів уже була підготовка технічно грамотних інженерів для фабрично-заводської промисловості. Остаточне знищення гончарної освіти в Миргороді відбувалося в два етапи: I – коли 1929 року було змінено художньо-керамічний профіль на індустріально-керамічний; II – близько 1932 року, коли Інститут та Технікум спочатку отримали державне замовлення на підготовку фахівців з будівельних матеріалів, а згодом Інститут було ліквідовано. Технікум будівельних матеріалів уже нічого спільного із наданням фахової художньої гончарної освіти не мав.

Упродовж 37 років художні гончарні навчальні заклади Миргорода пройшли складний шлях утвердження, розвитку й занепаду. Перебуваючи в тісному зв'язку з політичними й соціально-економічними суспільними процесами, вони знаходилися в безпосередній залежності від державної політики в галузі гончарної освіти. Вплив миргородських закладів на гончарство й художню промисловість в Україні здійснювався через підготовку сотень художників-керамістів, відомих інструкторів з гончарства, наставників і вправних майстрів. Один із найбільш відомих осередків гончарної освіти в Україні 1910-х – 1920-х років з підготовки майстрів-гончарів було знищено численними реформуваннями, які засвідчували бажання радянської влади покінути з традиційним гончарством з поступовою ліквідацією й гончарного шкільництва в Наддніпрянщині.

У підрозділі 3.4 «*Поставмуцька гончарна навчальна майстерня як приватна ініціатива з розвитку локального гончарного осередку (1898–1906)*» досліджено функціонування гончарної навчальної майстерні в с. Постав-Мука. Незважаючи на досить обмежену інформацію про її діяльність, вдалося з'ясувати, що: 1) відкриття майстерні в гончарному осередку Поставмуки (такою була назва села наприкінці XIX століття) було закономірним явищем; важливу роль у цьому питанні відіграли місцева меценатка С. А. Коренева, професор-технолог Олександр Соколов та дослідження лабораторії Технологічного інституту імператора Миколи I; 2) гончарна майстерня була технічно забезпеченою; 3) виготовлені в майстерні традиційні для місцевого гончарства глиняні вироби отримали визнання на різноманітних виставках і скоригували навчальну мету; 4) зважаючи на складність гончарної технології, її удосконалення вимагало ґрунтовної й компетентної обізнаності з умовами й особливостями гончарного району, проте в Поставмуках спочатку відкрили майстерню, а вже потім почали вивчати властивості глин.

Основними результатами діяльності гончарної навчальної майстерні стали розширення окремими гончарями асортименту глиняних виробів, запровадження досконаліших технологій, започаткування виготовлення полив'яних виробів, використання нових глин. Проте брак коштів, відсутність досвідченого керівника, навчального плану й навчальних програм, довготривалі лабораторні дослідження, віддаленість від реальних потреб кустарного гончарства, штучне перенесення специфіки промислового виробництва на сільський ґрунт стали причиною того, що Поставмуцька гончарна навчальна майстерня не справила суттєвого впливу на місцеве гончарство, не змогла вповні розгорнути свою діяльність, вийти за межі майстерні місцевого значення й набути ознак регіонального фахового навчального закладу.

У четвертому розділі «Олешнянська земська гончарна навчальна майстерня як суттєвий фактор розвитку традиційного гончарства Українського Полісся (1895–1898)» проаналізовано діяльність Олешнянської земської гончарної навчальної майстерні в селі Олешня Городнянського повіту Чернігівської губернії. Заклад мав належне матеріально-технічне забезпечення, навчальне спрямування й не ставив за мету масовий випуск гончарної продукції. Хоча структурованого навчального плану він не мав, завідувач учив своїх вихованців виготовляти традиційні глиняні вироби, вогнетривкий і полив'яний посуд. Гончарі й учні освоювали всі виробничі процеси. Майстерня поширила в середовищі кустарів удосконалені знаряддя праці й нові технологічні прийоми, запровадила у виробництво нові різновиди глин і підбрала до них поливи, продемонструвала можливість використання горнів різних конструкцій. Зацікавлення діяльністю майстерні з боку прогресивної частини гончарів свідчило про доцільність її існування. Проте місцеві гончарі сприйняли не всі нововведення. Захопившись експериментуванням із поливами, гончарня уповні не забезпечила потреби кустарів у новітньому обладнанні та поливі. Уся її діяльність була певним експериментом, бо ні земство, ні завідувач такого досвіду не мали. Фактично майстерня намагалася заново навчити ремеслу вже дорослих майстрів з усталеними традиціями гончарного виробництва. У підсумку, Олешнянська земська гончарна навчальна майстерня вплинула на домашнє гончарне виробництво окремих майстрів, але суттєво не модернізувала народну технологію місцевого гончарства. Спонування гончарів до активного опанування новітніми технічними знаннями не мали очікуваних результатів. Головною причиною цього були ілюзії земства щодо можливості швидкого запровадження окремих технологічних операцій, характерних для тогочасної гончарної промисловості, у кустарному виробництві. Тим часом кустарі не мали фінансових можливостей для застосування вдома суголосих часу технічних удосконалень. Вони об'єктивно не могли конкурувати зі зростаючою фабрично-заводською промисловістю. Навіть заможні гончарі усвідомлювали приреченість домашнього виробництва в новітніх економічних умовах, а тому й не намагалися скористатися земськими настановами.

У п'ятому розділі «Своєрідність гончарного шкільництва Слобідської України» досліджено функціонування гончарних навчальних закладів, які діяли на території Слобожанщини.

Підрозділ 5.1 «Невдалі спроби функціонування гончарних навчальних майстерень у Межирічі й Новій Водолазі (1900–1905)» присвячено з'ясуванню причин невдалої діяльності кількох гончарних майстерень. Межиріцька гончарна навчальна майстерня (1900–1903) в селі Межиріч Лебединського повіту Харківської губернії не мала навчального плану та програми й за кілька років усіма виробничими процесами опанував лише один учень. За таких обставин ніяких перспектив майстерня не мала і вплинути на тамтешнє гончарне виробництво не могла. Однак подвижницька діяльність графині Варвари Капніст не минула безслідно, оскільки її результатом стали осучаснені (модернізовані) гончарні вироби місцевого гончаря Федора Падалки.

Гончарна навчальна майстерня в містечку Нова Водолага Валківського повіту Харківської губернії (1901–1905) могла відіграти провідну роль у справі поширення технічних нововведень лише за умови реорганізації. Однак через нестачу коштів і відсутність досвідчених майстрів діяльність навчального закладу розгорнути не вдалося. Хоча місцевий гончарний промисел посідав вагоме місце серед занять тамтешнього населення, інформації про подальшу діяльність майстерні віднайти не вдалося. Маючи певні умови для розвитку, нововодолазький осередок гончарної освіти назавжди припинив своє існування.

У названих гончарних навчальних майстернях поширенням фахової гончарної освіти опікувалися переважно приватні особи, які намагалися в кустарних умовах впроваджувати виробництво фабрично-заводської продукції, але без належної державної підтримки ці ініціативи не отримали подальшого розвитку.

У підрозділі 5.2 «Українізаційні амбіції крайнього східного осередку гончарного шкільництва України (Макарів Яр; 1914–1935)» досліджено досвід діяльності гончарних навчальних закладів у селі Макарів Яр Слов'яносербського повіту Катеринославської губернії. Макарово-ярівську навчально-показову гончарну майстерню (1914–1916) було засновано з ініціативи повітового земства, яке в першій половині 1910-х років активно сприяло розвитку гончарного виробництва. Однак не всі реалізовані заходи були достатньо ефективними, хоча й мали на меті в умовах зростання промислового виробництва кераміки підтримати традиційне гончарство, розширити сферу його впливу, ринки збуту продукції, залучити до цього заняття молодь і таким чином протидіяти занепаду промислу. Програму сприяння гончарству не вдалося реалізувати повністю через недосвідченість у цій справі земських діячів, відсутність керівника – фахівця з гончарної справи, обережність і нерішучість самих кустарів.

Макарово-ярівська керамічна кустарно-промислова школа (1927–1935) була єдиним у регіоні навчальним закладом, який готував фахівців з гончарства. Діяльність школи була підтвердженням феноменального злету гончарного шкільництва від середини 1920-х – до початку 1930-х років, коли було напрацьовано фундаментальну концепцію модернізації професійних знань у галузі гончарства.

Деякі місцеві гончарі зазнавали посутнього впливу з боку школи, оскільки були її майстрами, відвідували виставки, робили спроби запровадити новітні форми та мальовку. Проте популяризовані в закладі сучасні техніки й технології не зумовили глобальних змін у технології місцевого гончарства. Школа не змогла дати потужного поштовху розвитку промислу, запровадити нові риси в цьому виробництві, бо власне, й традиційне гончарство краю не мало яскравих зразків, які могли б послужити підґрунтям для такої новизни. Місцеві традиції знайшли продовження лише в деяких глиняних виробах її вихованців. На той час гончарство вже перебувало в стані занепаду й не могло конкурувати з промисловим виробництвом. Актуальність існування гончарної школи зникла відразу ж після того, як у кустарному художньому виробництві влада перестала вбачати підґрунтя для реальної можливості економічної стабілізації в селі. У період 1932–1935 років, під час голодомору і в перші роки після нього кустарно-промислова школа існувала здебільшого за інерцією, на її утримання кошти майже не виділяли, учнів було мало. Навчальний заклад перетворився у майстерню, що виробляла глиняну продукцію й безперспективно боролася за своє існування з державною системою, яка почала ліквідувати школи мистецького спрямування. Досліджувана школа була значним осередком національного відродження українства в Луганщині, а для тоталітарного режиму це було небезпечним явищем, яке пробуджувало цікавість до національної культурної спадщини. Поступове згорання діяльності закладу та репресії проти завідувача стали закономірним наслідком загальнодержавної політики. Через зазначені вище обставини, а також причини економічного й політичного характеру, властиві другій половині 1920-х – першій половині 1930-х років, гончарна школа не змогла справити суттєвого впливу на розвиток гончарного промислу Слобожанщини.

У шостому розділі «Нереалізовані можливості гончарного шкільництва Середньої Наддніпрянщини» вивчено історичний досвід діяльності гончарних навчальних закладів у Дибинцях, Сунках, Межигір'ї.

У підрозділі 6.1 «Особливості діяльності пересувних гончарних навчальних майстерень (Дибинці, Сунки; 1913–1915)» досліджено функціонування кількох пересувних гончарних майстерень у Київській губернії, про які інформація у край обмежена. Однак вона дає підстави стверджувати, що на території Середньої Наддніпрянщини було апробовано діяльність пересувних гончарних навчальних майстерень, які одночасно популяризували традиційні й новітні прийоми виробництва й декорування глиняних виробів. Київське губернське земство розробило детальні програми для пересувних майстерень. Їхня популяризація традиційної художньої кераміки й поширення її виробництва вплинули на те, що й упродовж наступних десятиліть майстри виготовляли саме такі глиняні вироби. У інших історико-етнографічних районах Наддніпрянщини подібна форма гончарного шкільництва не дала сподіваного результату. Загалом, у кожному осередку через навчання в пересувній гончарній навчальній майстерні пройшли від 4 до 12 учнів, тому очевидними є позитивні наслідки діяльності гончарних навчальних закладів такого типу для кустарного гончарства.

У підрозділі 6.2 «Традиційне гончарство як основа підготовки фахівців для художньої промисловості України (Межигір'я; 1920–1931)» проаналізовано діяльність гончарних навчальних закладів у Межигір'ї (Київщина). Межигірська художньо-керамічна профшкола (1920–1922) спочатку діяла під назвою керамічної школи-майстерні. Матеріально-технічне забезпечення формувалося повільно. Широко анонсоване відкриття гончарної школи не отримало ніякої реальної практичної підтримки й стало можливим лише завдяки ініціативі Лева Крамаренка та 60 учнів, переведених із Глинської художньо-керамічної школи. Після їхнього випуску ситуацію врятувала група студентів-стажерів, а згодом – випускників Української академії мистецтв із майстерні Михайла Бойчука, які разом з деякими своїми наставниками, стали викладачами. Відтоді керівником профшколи був Василь Седляр, який вважав, що місією гончарного навчального закладу є підготовка фахівців для радянського фабрично-заводського виробництва. Кустарне гончарство як об'єкт впливу гончарного шкільництва він не розглядав. Першу й одразу ж резонансно-переможну участь у Всеросійській виставці сільського господарства в Москві забезпечили творчі роботи глинчан, виготовлені в українському стилі, засвоєному ще в часи навчання в Глинську. Зацікавлення кустарним гончарством було тимчасовим. Профшкола зазнавала суттєвих ідеологічних впливів советських мистецьких спілок і асоціацій, зосереджених на зв'язках із гончарною промисловістю, і перебувала під загальним керівництвом Української академії мистецтв, яка головну увагу звертала на розвиток художньо-промислового виробництва. Коли відбувся випуск 1921 року, учнів було набрано за рахунок чергового переведення, але цього разу із Миргородської художньо-керамічної профшколи.

Межигірський художньо-керамічний технікум постав результатом реформування профшколи і діяв упродовж 1923–1930 років. Його метою була підготовка фахівців широкого профілю для фабрично-заводської промисловості. Із 1926/1927 навчального року заклад мав технологічний та художній факультети, фаховий склад педагогів, певне матеріально-технічне забезпечення. Майолікові й фаянсові вироби технікуму здобули визнання на виставках, ескізи використовували для виготовленні експортної продукції. Український Ренесанс середини 1920-х років зосередив увагу педагогів на шевченківській тематиці й вивченні історії вітчизняного мистецтва, але на цьому фоні зацікавлення традиційним гончарством не простежувалося. У перші роки функціонування в межигірському закладі одночасно працювали дві групи митців: 1) глинські майстри, які розумілися на народних традиціях, виготовляли ужитковий, декоративний та фігурний посуд, дитячу іграшку; 2) художники – вихованці київської «школи Бойчука», які пропагували народне мистецтво з погляду примітивізму, обстоювали збереження в народному мистецтві лише архаїчних його рис. Причетність вихованців технікуму до створення традиційного посуду підтверджують нечисленні збережені глиняні вироби, з-поміж яких суттєво переважає фаянсова та фарфорова продукція. Більшовицька ідеологія та революційний вишкіл викладачів суттєво вплинули на стилістику більшості виробів. У Межигір'ї готували інженерів і художників

для роботи на заводах. Насправді ніяких інших завдань з приводу народного мистецтва, про які писав радянський мистецтвознавець Борис Бутник-Сіверський, перед межигірським закладом не ставили. Учений згадав у своїй монографії про відомий Межигірський художньо-керамічний технікум і розкрив тему під кутом ідеологічних уявлень радянського мистецтвознавства, намагаючись віднайти в діяльності закладу розвиток народного гончарства, якого там фактично не було. Вироби межигірців – переважно агітаційна порцеляна. Відсутні відомості й про працевлаштування випускників технікуму в гончарних осередках.

Упродовж 1930–1931 років у Межигір'ї функціонував художньо-керамічний інститут, який був проміжною ланкою в ланцюгу численних реорганізацій, спрямованих на знищення художнього закладу. Заводська практика, наукові експедиції, вивчення музейних колекцій мали кінцевою метою виробництво абсолютно нової, суголосної часу кераміки. Про вплив межигірських навчальних закладів на творчий розвиток традиційного гончарства стверджувати не доводиться, проте існують беззаперечні факти їхнього суттєвого впливу на інші галузі промислового виробництва (фарфор, фаянс, художнє ткацтво).

У сьомому розділі «Головні аспекти функціонування гончарного шкільництва Поділля» досліджено діяльність гончарних навчальних закладів на території Поділля впродовж 1905–1933 років.

Підрозділ 7.1 «Народно-мистецький феномен гончарного шкільництва Кам'янець-Подільського (1905–1933)» присвячено Кам'янець-Подільському осередку гончарного шкільництва, де впродовж 28 років почергово діяли гончарні навчальні заклади, які були логічним продовженням один одного й мали на меті підготовку фахівців для кустарної та художньої промисловості. Визначено три етапи історичного розвитку тамтешньої гончарної освіти: I. 1905–1908 роки – діяльність Кам'янець-Подільських рисувальних класів із гончарним відділенням. Засновником був В'ячеслав Розвадовський, який спочатку ініціював упродовж 1904–1906 років організацію пересувних Народних виставок картин у селах та містечках шести губерній. Згодом він організував рисувальні класи, які дали поштовх до заснування унікальних гончарних навчальних закладів. II. 1908–1919 роки – діяльність Кам'янець-Подільської художньо-ремісничої навчальної майстерні за фахом «кераміка». Цей етап прикметний кількома періодами діяльності, залежно від особистості керівника й основних напрямків функціонування: 1) 1908–1912 (Микола Рот); 2) 1913–1916 (Євдокія Журман, Надія Вишневська, Отто Адамович, Григорій Журман); 3) 1916–1919 (Володимир Гагенмейстер). III. 1919–1933 роки – функціонувала Кам'янець-Подільська художньо-промислова профшкола імені Григорія Сковороди, очолювана Володимиром Гагенмейстером. Виділено два періоди: 1) заснування та розвиток (1919–1930); 2) занепад і ліквідація (1930–1933). Здійшене дослідження зробило можливим визначити роль керівника в посиленні націостверджуючої функції гончарного навчального закладу, спрямуванні навчально-виховного процесу на засвоєння учнями професійних гончарських знань і вивчення українського традиційного гончарства. Рух кожного гончарного закладу в цьому напрямку

скеровували завідувачі, які за своє служіння Україні були покарані імперським та більшовицьким режимами. В'ячеслав Розвадовський запроваджував у декорванні глиняних виробів подільську орнаментику; заохочував учнів збирати й аналізувати писанки й зразки вишиваних візерунків, компонувати їх у художніх мотивах і застосовувати для декорування гончарних виробів; започаткував виготовлення художньої кераміки й друк листівок українського характеру. Художник захопився створенням національної мистецької школи, проте через утиски змушений був залишити роботу. Микола Роот розвинув навчання гончарній справі; увів до навчальної програми вивчення мотивів подільського народного мистецтва; основним завданням навчання визначив підготовку майстрів з художньої кераміки, які в декорванні глиняних виробів застосовували подільські орнаменти й декор; заохочував учнів до виготовлення різноманітних глиняних виробів, характерних кустарному виробництву; визнав необхідність експедицій до гончарних осередків; розробив теоретичні засади гончарного шкільництва на основі народної художньої творчості. Прогресивні погляди стали причиною відсторонення Миколи Роота від навчальної діяльності. Його справу продовжив Володимир Гагенмейстер, який відчутно розвинув і реалізував унікальну програму підготовки майстрів на кращих зразках українського гончарства: зорінтував профшколу на вивчення подільських форм та орнаментики; в основу навчально-виховного процесу поклав етнографічні матеріали; організував проведення комплексних етнографічних експедицій до осередків кустарних промислів і забезпечив глибокий науковий аналіз зібраних матеріалів; налагодив видавничу діяльність графічно-літографського відділу, який популяризував подільське народне мистецтво; створив Крайовий художньо-промисловий музей; сформував художньо-промислово книгозбірню; намагався вплинути на стан промислу через звернення до органів влади з пропозиціями, в яких вказував шляхи збереження й розвитку гончарства; своєю поліграфічною діяльністю й графічними роботами заклав основи для подальшого розвитку мистецтва гравюри на теренах Поділля. Такий комплексний підхід до гончарства та інших видів декоративно-ужиткового мистецтва був самобутнім і єдиним в Україні, перетворив заклад на унікальний у Поділлі освітній і культурно-мистецький осередок вивчення, збереження, розвитку й популяризації різних видів народного мистецтва, серед яких гончарство посіло провідне місце. В умовах становлення тоталітарної радянської системи такий навчальний заклад був для влади не лише не потрібним, а й небезпечним. Тому його було ліквідовано. Узагальнення отриманих у процесі наукового дослідження матеріалів дозволило сформулювати цілісне уявлення про закономірності розвитку гончарного шкільництва в Кам'янці-Подільському як важливої складової матеріальної й духовної культури українців.

Підрозділ 7.2 «Нерезультативність діяльності гончарних навчальних майстерень в Берлинцях Лісових (1906–1907) та Василюці (1913)» присвячено діяльності двох маловідомих гончарних навчальних майстерень. Упродовж кількох років у Берлинцях Лісових Могилівського повіту Подільської губернії діяла гончарна навчальна майстерня, яка мала на меті покращення технології

гончарного виробництва. Попередньо проведене обстеження місцевих глин підтвердило перспективність промислу, тому ідея відкриття гончарного навчального закладу була виправданою. Проте відсутність чіткого навчального плану й практичного досвіду в її завідувача та земства призвели до викривлення діяльності майстерні в бік продукування непрактичних виробів. Майстерня не змогла здійснити суттєвого впливу на гончарний промисел загалом, хоча вісім її колишніх учнів тривалий час вважалися кращими майстрами.

Третю в Поділлі спеціалізовану з гончарства навчальну майстерню було засновано у Василівці Вінницького повіту Подільської губернії. Інформація про її діяльність дуже обмежена й розпорошена. 1913/1914 навчальний рік не було розпочато через відсутність фахівця. Етнограф Олександр Прусевич рекомендував губернському земству взяти гончарню у своє підпорядкування, надати їй статус пересувної навчальної майстерні, призначити інструктора. Однак налагодити її діяльність так і не вдалося. Свою просвітницьку місію в Поділлі вона не виконала.

У **восьмому розділі «Репресоване гончарне шкільництво України»** проаналізовано, як в умовах становлення тоталітарної більшовицької системи агресивні дії російських шовіністів спрямовувалися на тих, хто брав активну участь у національному відродженні України 1920-х років.

Підрозділ 8.1 «Макарово-ярівська керамічна кустарно-промислова школа (1927–1935)» присвячено трагічній долі завідувача Макарово-ярівської керамічної кустарно-промислової школи Павла Дубинського (15.12.1888 – 10.12.1938), який зорієнтував діяльність закладу на вивчення гончарного промислу, дослідження традицій і звичаїв свого народу, на утвердження національних основ етнобуття українців. В основу мистецького навчання поклав вершинні досягнення опішненських гончарів. Його зусиллями в Макаровому Яру вибудовувалася система заходів, яка мала забезпечити тривалий і ефективний розвиток осередку традиційної гончарної культури через організацію діяльності гончарного навчального закладу й фахової книгозбірні; видання стінгазети «Молодий керамік»; створення шкільного музею гончарства; розширення ринку збуту, організації виробництва глиняних виробів на експорт; творення в селі культурного середовища. Завідувач почав послідовно реалізовувати в Луганщині програму, яка мусила, в умовах прогресуючого занепаду кустарного промислу, слугувати своєрідним кодом виживання для макарово-ярівського гончарства. За формування осередку українськості, в якому на основі етнопедагогіки ентузіасти розвивали українське народне мистецтво, за самовіддане поширення й утвердження рідної мови й культури Павла Дубинського було репресовано.

У *підрозділі 8.2 «Опішнянська керамічна кустарно-промислова школа (1925–1931)»* досліджено життєвий шлях репресованого Дмитра Білика (1894 /1899/ – 01.05.1944 /?/), який упродовж 1925–1926 років очолював цю школу, відому виготовленням національної художньої кераміки. Причиною для кількох арештів і подальших репресій стало членство в партії лівих есерів (боротьбистів) – Українській партії соціалістів-революціонерів, звинувачення в участі у «контрреволюційно-есерівській організації». Постаць Дмитра Білика

була настільки небезпечною для більшовицького режиму, що співробітники НКВС допитували інформаторів про Дмитра Білика не лише 1937 та 1939 років, але й після його смерті, у 1944, 1946 й 1949 роках. Він мав політичну думку, альтернативну існуючій владі, й упродовж життя намагався сповідувати ідеї, відмінні від насаджуваних радянському суспільству.

Підрозділ 8.3 «Опішнянська школа майстрів художньої кераміки (1936–1941)» містить матеріали життєпису Якова Корицького (27.10.1895 – 29.01.1942), який мав спеціальну гончарну освіту, наприкінці 1920-х – на початку 1930-х років був інструктором гончарної школи; 1936 року був призначений директором Опішнянської художньо-керамічної школи-майстерні (з 1937 року – Опішнянська школа майстрів художньої кераміки), викладав гончарну технологію. Яків Корицький виступав проти нищівної політики радянської влади щодо селян та кустарів. Заарештований 7 вересня 1937 року, звинувачений у тому, що немовби брав участь у контрреволюційному націоналістичному угрупованні (1923–1925), яке мало на меті боротьбу за звільнення України від більшовиків. Насправді, з 1918-го до листопада 1919 року Яків Корицький воював у війську Симона Петлюри, згодом – проти нього. 25 жовтня 1937 року засуджений до 10 років позбавлення волі. Відбуваючи покарання, помер 29 січня 1942 року. За наполяганням родини 1962 року справу було переглянуто й доведено безпідставність арешту.

Колишнє двотижнєве членство в партії лівих есерів стало підставою для арешту бухгалтера цієї ж школи Григорія Кремпохи (07.08.1895 – 1947/1948/). Під час допиту арештований, який з 1917 по 1920 рік уже був членом партії ВКП(б), довести свою непричетність до так званої контрреволюційної націоналістичної підпільної організації не зміг. Також його звинувачували в контрреволюційній антирадянській агітації проти колгоспів та влади. Є свідчення про виконання ним церковних пісень та пісні «Ще не вмерла Україна». Не останню роль відіграло знайомство із Яковом Корицьким. 13 листопада 1937 року Григорія Кремпоху засудили до 10 років позбавлення волі. Свій термін репресивного покарання він відбув повністю.

Любов Острянин (10.10.1923–20.10.2016) упродовж 1938–1940 років навчалася в Опішнянській школі майстрів художньої кераміки за фахом «малювальниця художньої кераміки». У листопаді 1942 року була вивезена на примусові роботи до Німеччини. 19 квітня 1946 року її арештували, звинуватили в роботі на німецькі контррозвідувальні органи й засудили до 10 років позбавлення волі. 16 лютого 1957 року за релігійні переконання її заарештували повторно й засудили до 10 років позбавлення волі. Обидва терміни покарання майстриня відбула повністю. Пізніше свій художній талант Любов Острянин реалізовувала у вишиванні.

Сергій Рева (24.09.1899 – 27.11.1937) упродовж 1917–1919 років був членом партії лівих есерів, а також членом української «Просвіти». Працював учителем в Опішнянській художній керамічній школі-майстерні. 15 вересня 1937 року його заарештували, звинуватили в спілкуванні з «контрреволюційно-націоналістичними елементами» й проведенні активної роботи в контрреволюційній есерівській організації. Виступав за незалежність України й був налаштований проти

колгоспів. Для колишнього есерівця й українського просвітянина вирок, винесений 13 листопада 1937 року, був передбачуваний: розстріляти, майно конфіскувати. 27 листопада того ж року вирок було виконано.

У підрозділі 8.4 «Глинська професійно-технічна керамічна школа (1920–1929)» йдеться про Сергія Зінов'єва (02.07.1885 – 1943/?) – члена Російської соціал-демократичної робітничої партії, який з 1918 року був прибічником Центральної Ради; 1919 – завідував першим Волосним відділом народної освіти; 1920 – анархіст, за що наступного року був заарештований. Упродовж 1918–1920 років викладав у Глинській художньо-керамічній школі, потім до 1930-го – у Глинській професійно-технічній керамічній школі. Багате політичне минуле спонукало силовиків поєднати Сергія Зінов'єва зі «Спілкою визволення України». 1930 року його звинуватили в членстві в цій спілці й причетності до «анархістської групи», проте покарання вдалося уникнути. Повторно був заарештований 1938 року й засуджений до 10 років таборів, але активісту знову вдалося уникнути в'язниці. За цей час Глинська сільрада відібрала частину його будинку, знищила музей і шкільну хімічну лабораторію. На початку окупації Сергію Зінов'єву було запропоновано бути перекладачем у місцевій управі, проте він не погодився. У червні 1942 року німецька польова жандармерія його заарештувала й кинула до Роменської в'язниці, начебто через зв'язки з організацією ОУН, яка діяла під прикриттям легальних організацій «Просвіти». У січні 1943 року Сергій Зінов'єв загинув у нацистських застінках у Чернігові. Після визволення Глинська від фашистів, органи НКВС конфіскували бібліотеку, де було багато рідкісних книг. Глинчани пригадували, що Сергій Зінов'єв був за вільну Україну, тому належну шану йому віддано лише в роки незалежності нашої країни.

У підрозділі 8.5 «Межигірський художньо-керамічний технікум (1923–1930) та Межигірський художньо-керамічний інститут (1930–1931)» йдеться про репресованих викладачів та вихованців гончарних навчальних закладів Межигір'я. Після арешту Михайла Бойчука його однодумців називали «агентами фашизму» й шпигунами. Головна творча робота Василя Седляра – ілюстрації до «Кобзаря», виконана впродовж 1928 – вересня 1929 року, критика в бік влади за байдуже ставлення до дослідження глин, а також творче відрядження разом із Михайлом Бойчуком, Іваном Падалкою, Софією Налепінською-Бойчук восени 1926 року до основних центрів європейської культури у Франції, Італії, Німеччині стали підставою для знищення митців. 1936 року їх заарештували й репресували як націоналістів. 1938 року було знищено Миколу Касперовича. Хоча всіх було реабілітовано, негативна оцінка їхньої творчості радянськими мистецтвознавцями трималася десятиліттями. Лише у 2010-х роках побачили світ монографії, в яких перевагу надано незаангажованій мистецтвознавчій оцінці творів та діяльності репресованих.

Підрозділ 8.6 «Кам'янець-Подільська художньо-промислова профшкола імені Григорія Сковороди (1919–1933)» присвячено репресованим викладачам гончарної школи в Кам'янці-Подільському.

Володимир Гагенмейстер (12.06.1887 – 20.01.1938) – видатний український

митець, педагог, науковець, який ретельно вивчав народне мистецтво Поділля й Полтавщини. Упродовж 1916–1933 років завідував гончарними навчальними закладами в Кам'янці-Подільському. Викладав лише українською мовою, організовував етнографічні експедиції для вивчення подільського народного мистецтва. Зібрані етнографічні матеріали опрацьовували, систематизували, аналізували, експонували на виставках і публікували у власних виданнях. Упродовж 1921–1931 було випущено 43 альбоми і численні літографії. Одночасно, з 1919 року, у складі Кам'янець-Подільського наукового товариства при ВУАН, Володимир Гагенмейстер здійснював дослідження комплексної теми кафедри народного господарства і культури Поділля Інституту народної освіти. Своє життя він тісно пов'язував з народною творчістю в галузі гончарства й образотворчого мистецтва. Наукові експедиції стали підґрунтям для звинувачень у розгортанні шпигунської діяльності. Німець за походженням, він став українцем за переконанням, який був активістом українського культурного життя. 1933 року Володимира Гагенмейстера було усунуто з директорства, школу закрито. Митець переїхав до Харкова, потім до Києва, де перебував на посаді наукового співробітника Музею українського мистецтва, інструктора-художника з кераміки та керівника експериментальних художніх майстерень при цьому ж музеї. Його заарештували в ніч з 11 на 12 грудня 1937 року. Серед висунутих звинувачень були участь у «Петлюрівській організації «Просвіта», проведення активної роботи за самостійну Україну, виховання в націоналістичному дусі; контрреволюційна робота в рядах антирадянської націоналістичної організації; шпигунство. Митця засудили до вищої міри покарання. Вирок було виконано 20 січня 1938 року

Отто Адамович (18.07.1891 – 26.05.1938) – викладач з гончарства Кам'янець-Подільської художньо-промислової профшколи ім. Г. Сковороди. Німець за походженням. Популяризував виробництво традиційних глиняних виробів. Очолював експедиції до гончарних осередків Поділля. Автор видання «Гончарні миски с. Бубнівки» (1927). 1935 року переїхав до Харкова, пізніше – до Києва, де з лютого 1937 року працював інструктором-технологом з гончарства цеху експериментальних майстерень Музею українського мистецтва, утверджуючи національне українське мистецтво. Отто Адамович уболівав за Україну, навчав традиційного гончарства. Основною його провиною перед системою було німецьке походження й спілкування з тими, хто мав поїздки за кордон. 29 січня 1938 року кераміста заарештували, звинуватили в членстві в контрреволюційній українській націоналістичній організації, яка мала на меті повалення радянської влади збройним шляхом і встановлення фашистського режиму, та у шпигунстві на користь Польщі. 26 травня 1938 року його розстріляли.

Отже, у застінках НКВС цілеспрямовано було знищено чимало керівників, викладачів та вихованців гончарних шкіл України, які формували національну концепцію гончарного шкільництва, популяризували народну культуру, вивчали традиційне гончарство, шукали шляхи його розвитку. Репресоване гончарне шкільництво України досі залишається недостатньо вивченою сторінкою національної історії.

У **Висновках** узагальнено результати проведеного дослідження:

I. В історіографії проблематики виділено п'ять періодів:

- 1) 1879–1919 роки, коли в друкованих виданнях з'явилися перші праці, присвячені кустарним промислам загалом, і зокрема гончарству історико-етнографічних районів Наддніпрянської України. У тогочасних публікаціях зафіксовано відомості щодо позашкільних шляхів передачі професійних гончарських знань; охарактеризовано обставини, які передували відкриттю фахових навчальних майстерень та шкіл; узагальнено перший досвід гончарного шкільництва. Осібну групу складають публікації, в яких поступово напрацьовувалася загальна концепція гончарного шкільництва.
- 2) 1922–1931 роки, прикметні формуванням значної бази архівних матеріалів про гончарне шкільництво. Побачили світ перші статті про діяльність гончарних навчальних закладів у Межигір'ї та Макаровому Яру. Опубліковано цінні відомості щодо цехового учнівства й спадкової передачі гончарських знань у Поділлі й Поліссі. Основні засади радянського гончарного шкільництва більшовицькі теоретики розвивали в працях з другої половини 1920-х років.
- 3) 1932–1951 роки, час історіографічної тиші, коли через голодомор та інші форми суспільно-політичних репресій тоталітарного режиму, участь СРСР у Другій світовій війні та її нищівні наслідки, будь-які успіхи українського гончарного шкільництва умисно замовчувалися, а світ побачила лише одна закордонна публікація, що порушила окремий аспект досліджуваного явища.
- 4) 1952–1999 роки, прикметні поживленням мистецтвознавчих досліджень, об'єктом яких було українське гончарство, а гончарне шкільництво аналізувалося як його складовий компонент. Побачили світ перші монографії, краєзнавчі дослідження з висвітленням окремих аспектів гончарного шкільництва. Упродовж цього періоду було захищено перші дисертації мистецтвознавців (Юрій Лашук, Ростислав Шмагало, Олена Клименко), в яких на фоні розкриття порушеної проблематики подано стислі характеристики діяльності гончарних навчальних закладів у Наддніпрянській Україні. На загальному мистецтвознавчому тлі вирізняються публікації керамолога Олеса Пошивайла, в яких уперше досліджено гончарство в системі традиційно-побутової культури України. Матеріали його монографії «Етнографія українського гончарства: Лівобережна Україна» (1993) водночас стали основою першої в Україні етнологічної докторської дисертації, у якій розглянуто й основні шляхи передачі гончарських знань.
- 5) 2000–2017 роки, коли з'явилися ґрунтовні публікації вітчизняних учених про українське гончарне шкільництво. Найбільш чисельними є статті керамологів, частково або повністю присвячені досліджуваному

питанню. Побачили світ перші керамологічні монографії з проблематики гончарного шкільництва України. В окремих публікаціях предметом дослідження вперше стало репресоване гончарне шкільництво України. Упродовж цього періоду керамологи Лідія Мельничук, Людмила Овчаренко, мистецтвознавець Ростислав Шмагало захистили дисертації, в яких теж частково висвітлено питання гончарного шкільництва в Україні. Гончарним навчальним закладам Опішного було присвячено кандидатську дисертацію Олени Щербань.

Усі публікації прикметні висвітленням лише окремих аспектів передачі професійних гончарських знань. Вони виявляють актуальну потребу в здійсненні комплексного дослідження діяльності гончарних навчальних закладів та з'ясуванні їх вирішальної ролі в системі творчого розвитку українського традиційного гончарства.

II. Встановлено, що в різні історичні періоди передача професійних гончарських знань здійснювалася через успадкування ремесла в межах сім'ї, навчання в ремісничих цехах та учнівство в родині гончаря. Певний час деякі з них могли існувати одночасно. Найбільш давнім є успадкування ремесла в сім'ї, але в період найбільшої активності цехів родинне навчання тимчасово втратило свою значущість. Руїнація класичної цехової організації праці призвела до того, що вже на початку XIX століття цехи припинили виконувати свою навчальну функцію. Піднесення гончарства в другій половині XIX століття дало поштовх до відновлення успадкування й активного розвитку учнівства в гончарських родинах. Проте вже від початку XX століття зменшення кількості учнів у гончарів аж до їх повного зникнення було формальною ознакою прогресуючого занепаду гончарства.

III. З'ясовано, що наприкінці XIX – на початку XX століття в історико-етнографічних районах Наддніпрянської України гончарство було одним із найбільш поширених кустарних промислів. Прогресуючі кризові явища в гончарстві спонукали діячів земств та державних установ шукати шляхи його вдосконалення. З цією метою було здійснено обстеження стану кустарництва, гончарство виокремлено в число промислів, які потребували першочергового державного сприяння. Було зібрано й проаналізовано історичні, етнографічні, статистичні дані, проведено лабораторні дослідження глини. Земства розробили програми підтримки гончарного промислу, згідно з якими поширення знань серед кустарів мало відбуватися через мережу гончарних навчальних закладів. До висновку про необхідність їх відкриття дійшли незалежно один від одного всі дослідники гончарства України.

IV. Виявлено, що з останньої чверті XIX століття діячі різних громадських і державних організацій розробляли концепції діяльності гончарних навчальних закладів, які містили основні теоретичні засади фахового навчання кустарів і поширення гончарських знань через відкриття в центрах гончарного виробництва навчально-показових та навчальних майстерень стаціонарного й пересувного

типу, а також художньо-промислових шкіл. Така форма передачі професійних знань здобула державну підтримку. Проте тривалий час не було вироблено єдиної програми функціонування зазначених закладів. Фундаментальну концепцію модернізації професійних знань у галузі гончарства було напрацьовано від середини 1920-х до початку 1930-х років.

V. У розвитку гончарного шкільництва в історико-етнографічних районах Наддніпрянської України виділено 4 основні періоди:

- 1) 1894–1918 роки, коли діяли земські гончарні навчальні заклади в Полтавській (в Опішному – 1894–1899; Глинську – 1900–1918; Миргороді – 1896–1918; Поставмуках – 1898–1906), Чернігівській (в Олешні – 1895–1898), Харківській (у Межирічі – 1900–1903; Новій Водолазі – 1901–1905), Катеринославській (у Макаровому Яру – 1914–1916), Київській (у Берлинцях Лісових – 1906–1908; Василівці – 1913; Цвітній, Дибинцях і Сунках – 1913–1915); Подільській (у Кам'янці-Подільському – 1905–1918) губерніях. У цей час земства напрацьовували перший досвід в організації діяльності навчальних закладів, зосереджених на сприянні гончарному промислу. Залежно від місцевих умов і наявних фахівців земства послідовно втілювали комплексну систему модернізації місцевого кустарного гончарства. Реалізувати її вповні не вдалося через недосвідченість у цій справі земських діячів, відсутність фахівців-керамістів, нерішучість кустарів. Виявлено, що до заснування гончарних навчальних майстерень у Чернігівській, Харківській і Полтавській губерніях також були причетні меценати, які намагалися в кустарних умовах організувати виробництво фабрично-заводської продукції. З'ясовано, що не всі земства працювали в цьому напрямку (Волинське, Херсонське), а Харківське здійснило лише перші спроби передавати фахові знання з гончарства в умовах навчальних майстерень, але за найменших труднощів відмовлялося їх підтримувати.
- 2) 1918–1929/1930 роки, коли діяли Глинська художньо-керамічна школа (1918–1920), Глинська технічно-керамічна профшкола (1920–1929), Миргородський художньо-промисловий інститут (1918–1919), Миргородський художньо-керамічний технікум та художньо-керамічна профшкола (1920–1929), Опішніянська керамічна кустарно-промислова школа (1925–1927) (Полтавщина); Межигірська художньо-керамічна профшкола (1920–1922) (Київщина); Кам'янець-Подільський художньо-промисловий технікум ім. Г. Сковороди (1920–1922) та Кам'янець-Подільська художньо-промислова профшкола ім. Г. Сковороди (1922–1930) (Поділля). Доведено, що діяльність зазначених закладів розгорталася в тісному зв'язку з загальнодержавними суспільними, соціально-економічними й політичними процесами. Повоєнний період початку 1920-х років, який характеризувався тимчасовим піднесенням гончарства, стимулював

заснування фахових навчальних закладів. Українізація вплинула на зацікавлення традиційним гончарством. Проте відновлення фабрично-заводського виробництва вносило зміни до навчальних завдань. Спершу заклади орієнтувалися на промисел, а згодом – на підготовку працівників для фабрично-заводської промисловості. З'ясовано, що стурбованість розвитком гончарного шкільництва з боку влади носила більше показовий характер, бо на межі 1920-х – 1930-х років більшість гончарних закладів потерпали від недофінансування. Актуальність їхнього існування зникла відразу ж після того, як держава втратила інтерес до кустарництва. Поступова й планомірна ліквідація гончарних навчальних закладів відбувалася через усунення художньої спрямованості з навчального процесу, реорганізацію всіх діючих на той час закладів, які готували художників-керамістів для художньої й кустарної промисловості, у заклади, випускники яких працевлаштовувалися на підприємствах фаянсової та будівельно-силікатної індустрії. Винятком був Межигірський художньо-керамічний технікум (1923–1930), який одразу було зорієнтовано на підготовку фахівців для фаянсового й фарфорового промислового виробництва.

- 3) 1929–1933 роки, коли вищеназвані гончарні навчальні заклади були реорганізовані відповідно в Глинський скло-порцеляновий технікум (1930–1933), Опішнянську гончарну школу ФЗН (1931–1933), Кам'янець-Подільський керамічний технікум (1931–1932) і Кам'янець-Подільський скло-порцеляновий технікум (1932–1933), Миргородський індустріально-керамічний інститут та індустріально-керамічний технікум (1929–1933), Межигірський художньо-керамічний інститут (1930–1931). Їхня діяльність завершила існування більшості осередків гончарного шкільництва, в яких раніше готували майстрів з виготовлення художньої кераміки. З'ясовано, що державна політика з питань гончарної освіти мала кілька проявів: 1) популістський, який демонстрував опіку гончарними навчальними закладами; 2) завуальований, спрямований на знищення художніх гончарних закладів. Україна продовжувала перебувати у сфері впливу більшовицького режиму, який, проаналізувавши результати періоду українізації, усвідомив ризики, які могли зашкодити становленню тоталітаризму. Влада вбачала в автентичних глиняних виробках українських гончарів прояви незалежності й самобутності української нації. Досліджені гончарні заклади, окрім межигірського, популяризували й намагалися розвивати традиційне гончарство, доводили самодостатність національних художніх глиняних виробів, які неможливо було знеособити й уніфікувати, а тому вони вже не могли повноцінно презентувати советизований і русифікований СРСР. Гончарні школи, в яких готували митців-гончарів і формували

навички індивідуальної художньої творчості, які, з-поміж іншого, були первинною ланкою у вихованні новітніх кадрів національно свідомої мистецької еліти, не вписувалися в комуністичну систему масової підготовки робітників для важкої індустрії. Кустарні промисли, у тому числі й гончарство, остаточно перестали бути об'єктом державної уваги. Більшовицькі зусилля, спрямовані на знищення кустарного виробництва, у тоталітарному суспільстві мали наслідком ліквідацію практично всієї мережі гончарних навчальних закладів.

- 4) 1936–1941 роки, коли діяла лише Опішнянська школа майстрів художньої кераміки – останній на території України гончарний навчальний заклад, який готував фахівців з художньої кераміки. Працевлаштовуючись на гончарних підприємствах України та інших республік СРСР, випускники популяризували виробництво глиняних виробів у опішненському стилі. На основі традиційного народного гончарства школа виховала нову генерацію майстрів, які розвинули цю традицію й перенесли її на артільні й заводські художні вироби.

Під час дослідження виявлено лише три гончарні навчальні заклади, діяльність яких не збігається зі встановленою періодизацією й поширюється на кілька періодів: Макарово-ярівська керамічна кустарно-промислова школа (1927–1935), Опішнянський гончарний показовий пункт (1912–1924) і Опішнянська керамічна промислова школа (1927–1931).

VI. На території історико-етнографічних районів Наддніпрянської України виокремлено осередки гончарного шкільництва, які популяризували традиційні форми й декор, виховували на цій основі нові покоління майстрів, упродовж десятиліть суттєво впливали на творчий розвиток гончарства: у Полтавщині – Опішнянський, Глинський і Миргородський; в Українському Поліссі – Олешнянський; у Слобожанщині – Макарово-ярівський; у Поділлі – Кам'янець-Подільський. Доведено, що їхнє фінансування було нестабільним і залежало від державної політики й рівня бюджету, з якого здійснювалися асигнування. До 1917 року практикувалося змішане фінансування й було сформовано матеріально-технічну базу більшості гончарних навчальних закладів. Кінцевою метою навчально-виховного процесу було формування творчої особистості, здатної реалізуватися як в умовах кустарного промислу, так і в художній промисловості. Досягненню поставленої мети слугували навчальні плани й авторські програми; самотужки напрацьовані методики навчання мистецьким дисциплінам; проведення лабораторно-експериментальної, етнографічно-пошукової, музейницької, виставкової діяльності; формування спеціалізованих книгозбірень; спрямування практичних занять у майстернях на закріплення навичок та знань з технології гончарного виробництва. Вихованці виготовляли традиційні глиняні вироби, здійснювали свою гончаротворчу місію. Навчальні заклади намагалися віднайти власний шлях розвитку в системі гончарного шкільництва України. До певної міри діяльність кожного з них була піонерською, оскільки вони самостійно вишукували ті напрямки, які врешті ставали пріоритетними, водночас

популяризуючи українську народну культуру. Глибоке й всебічне вивчення діяльності спеціалізованих гончарних навчальних закладів України свідчить, що їхнє створення було важливою, але водночас досить складною справою, яка в першій третині ХХ століття залежала від стану гончарства та державної політики щодо нього, особистості керівника й рівня професійної підготовки викладачів, матеріально-технічного забезпечення й перспектив працевлаштування випускників.

VII. Досліджені навчальні заклади були культурно-освітніми та художньо-виробничими центрами, які різноманітними способами популяризували новітні гончарські знання. У результаті такої співпраці: 1) відбувався сплеск творчої діяльності окремих гончарів, які застосували отримані художні й технічні знання для розширення й покращення свого виробництва; 2) розширювався асортиментний склад та якість глиняної продукції гончарних осередків; 3) закладалися основи для формування нового художнього стилю в оздобленні глиняних виробів. З часом подібне втручання зазнавало певної трансформації, збагачуючи й видозмінюючи місцеву традицію, сприяючи виготовленню художньо довершених глиняних виробів. Більшість гончарних навчальних закладів відіграли визначальну роль у збереженні й плідному розвитку українського гончарства. Саме їхня діяльність сприяла налагодженню зв'язків держави з кустарями, впливала на художні та якісні характеристики глиняних виробів майстрів, популяризувала новітні прийоми в гончарному виробництві, стримувала стрімкий занепад промислу.

VIII. Доведено непричетність навчальних закладів у Межигір'ї до творчого розвитку традиційного гончарства в Україні, оскільки вони готували нове покоління фахівців лише для радянського фабрично-заводського виробництва. Зацікавлення кустарним гончарством упродовж 1920–1922 років було вимушеним і тимчасовим. Насправді воно не було метою навчальної діяльності межигірських закладів, які зазнавали суттєвих ідеологічних впливів. Український Ренесанс середини 1920-х років зосередив увагу педагогів на патріотичній шевченківській тематиці, вивченні історії вітчизняного мистецтва, але при цьому традиційне гончарство не стало домінуючим напрямком у навчальному процесі. Випускники працевлаштувалися переважно у фабрично-заводській мережі гончарного виробництва. Відомості про їх роботу в гончарних осередках відсутні.

IX. Здійснені різновекторні наукові студії, спрямовані на вивчення гончарного шкільництва в системі творчого розвитку гончарства України впродовж 1894–1941 років, показали його розмаїття й результативність. Розвиток мережі таких закладів став специфічною галуззю культурного поступу України в перші десятиліття ХХ століття. Вони опікувалися питаннями передачі професійних гончарських знань, і в основі цього процесу було творче осмислення етнічних особливостей гончарства. З'ясовано основні напрямки діяльності гончарних навчальних закладів, визначено засоби, за допомогою яких традиційне гончарство стало здобутком вихованців; доведено їхній вплив на кустарний промисел. Проаналізовано руйнівну політику більшовицької влади щодо гончарства й гончарного шкільництва.

Х. Доведено, що фахові гончарні школи в Макаровому Яру, Опішному, Глинську й Кам'янці-Подільському перетворилися на потужні осередки національного відродження українців. Для тоталітарного режиму це було небезпечне явище, бо пробуджувало цікавість до національної культурної спадщини, формувало в українців етнічні культурні цінності. Поступове згорання діяльності гончарних навчальних закладів було закономірним наслідком загальнодержавної політики, а фізична розправа над педагогами, майстрами й випускниками шкіл довершила цей процес. Усі вони були представниками патріотичної української інтелігенції, намагалися сформувавши національну концепцію гончарного шкільництва, популяризували народну культуру, вивчали традиційне гончарство, шукали шляхи його розвитку. Репресоване гончарне шкільництво України й донині залишається недостатньо вивченою сторінкою національної історії.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографії:

1. Овчаренко Л. Гончарне шкільництво як визначальний фактор творчого розвитку українського традиційного гончарства (1894–1941). Опішне : Українське Народознавство, 2017. 1296 с. (Академічна керамологічна серія «Гончарні школи України», вип. 3).
2. Овчаренко Л. Макарово-ярівський осередок гончарної освіти в Україні. Опішне : Українське Народознавство, 2008. 160 с., іл. (Керамологічне трикнижжя «Гончарний здвиг Донбасу», кн. 2; Академічна керамологічна серія «Гончарні школи України», вип. 1).
3. Овчаренко Л. Гончарство Макарового Яру (друга половина ХІХ – перша половина ХХ століття). Полтава : ТОВ «АСМІ», 2011. 252 с. (Науковий проєкт «Гончарний здвиг Донбасу»; Академічна серія «Українські керамологічні студії», вип. 3).
4. Овчаренко Л. Кам'янець-Подільський осередок гончарної освіти в Україні (1905–1933). Опішне : Українське Народознавство, 2015. 1280 с., іл. (Академічна керамологічна серія «Гончарні школи України», вип. 2, кн. 1).

Статті, в яких опубліковано основні наукові результати дисертації:

5. Овчаренко Л. Роль губернських земств у відродженні визначних центрів народної художньої культури українців. *Українська керамологія* : Національний науковий щорічник. Опішне : Українське Народознавство, 2002. Кн. 2. С. 362–366.

6. Овчаренко Л. Заручена з мистецтвом. *Український керамологічний журнал*. 2002. № 3. С. 76-79.
7. Овчаренко Л. Володимир Гагенмейстер. *Український керамологічний журнал*. 2003. № 2-4. С. 112-120.
8. Овчаренко Л. Гончарні школи містечка Глинськ Роменського повіту Полтавської губернії (кінець XIX – початок XX століття). *Український керамологічний журнал*. 2004. № 1. С. 119-132.
9. Овчаренко Л., Пошивайло О. Олешнянська земська гончарна майстерня : безрезультативні спроби модернізації народної технології гончарства. *Український керамологічний журнал*. 2004. № 4. С. 39-47 (Співатор – О. Пошивайло; особистий внесок Л. Овчаренко – 70 %).
10. Овчаренко Л. З історії Макарово-ярівської керамічної кустарно-промислової школи. *Історична пам'ять* : науковий збірник. Полтава : АСМІ, 2004. № 2. С. 100-113.
11. Овчаренко Л. Земська гончарна навчальна майстерня в селі Олешня Чернігівської губернії (1895–1898). *Український керамологічний журнал*. 2004. № 2-3. С. 105-118.
12. Овчаренко Л. Миргородська художньо-промислова школа імені Миколи Гоголя: перші роки діяльності (1896–1902). *Український керамологічний журнал*. 2005. № 1-4. С. 134-142.
13. Овчаренко Л. Проблеми гончарної освіти на території Лівобережної України наприкінці XIX – на початку XX століття на прикладі діяльності Поставмуцької земської гончарної навчальної майстерні. *Історична пам'ять* : науковий збірник. Полтава : АСМІ, 2008. № 1. С. 88-97.
14. Овчаренко Л. Діяльність Слов'яносербського повітового земства Катеринославської губернії, спрямована на розвиток найбільшого осередку гончарного промислу на межі Слобідської України й Донщини – с. Макарів Яр (1902–1915). *Народознавчі зошити*. 2009. № 3-4. С. 537-548.
15. Овчаренко Л. Технологічний процес домашнього гончарного виробництва в с. Макарів Яр на Луганщині наприкінці XIX – у першій половині XX століття. *Народознавчі зошити*. 2009. № 5-6. С. 662-672.
16. Овчаренко Л. Гончарна освіта в містечку Глинськ Роменського повіту Полтавської губернії (1918–1933). *Історична пам'ять* : науковий збірник. 2011. № 26. С. 99-108.
17. Овчаренко Л. Передача професійних гончарських знань в умовах цехової організації праці на території підросійських українських земель. *Етнічна історія народів Європи* : збірник наукових праць. К. : Видання Київського національного університету імені Тараса Шевченка, 2014. Вип. 44. С. 18-22.
18. Овчаренко Л. Народні виставки картин В'ячеслава Розвадовського (1904–1906). *Етнічна історія народів Європи* : збірник наукових праць. К. : Видання Київського національного університету імені Тараса Шевченка, 2014. Вип. 43. С. 52-59.

19. Овчаренко Л. Опішнянська зразкова гончарна навчальна майстерня у 1894–1899 роках. *Історична пам'ять* : науковий збірник. – Полтава : видання Полтавського національного педагогічного університету імені Володимира Короленка, 2015. Вип. 33. С. 86-97.
20. Овчаренко Л. Передумови відкриття, діяльність та значення Опішнянського гончарного навчально-показового пункту (1912–1923). *Народознавчі зошити*. 2015. № 1. С. 218-227.
21. Овчаренко Л. Внутрисемейное распределение труда и семейное обучение гончарству – один из способов передачи гончарного мастерства в украинских губерниях Российской империи (конец XIX – начало XX века). *Научная дискуссия: вопросы социологии, политологии, философии, истории*. М. : Международный центр науки и образования, 2014. № 9-10. Октябрь. С. 31-39.
22. Овчаренко Л. О некоторых мерах Полтавского губернского земства, направленных на поддержку гончарного промысла и совершенствование его технологии (1877–1909). *Научная дискуссия: вопросы социологии, политологии, философии, истории*. М. : Международный центр науки и образования, 2014. № 11. Ноябрь. С. 16-23.
23. Овчаренко Л. Утвердження традиційного гончарства в гончарних навчальних закладах Миргорода впродовж кінця XIX – першої чверті XX століття: уроки й проблеми. *Сборник научных трудов SWorld*. Иваново : МАРКОВА АД, 2014. Вып. 4. Т. 28 : История. С. 87-96.
24. Овчаренко Л. Обучение гончарству в Каменец-Подольской художественно-ремесленной учебной мастерской на протяжении 1908–1914 годов. *Вестник Пермского университета*. История. 2015. Вып. 3. С. 61-66.
25. Овчаренко Л. Опішнянська керамічна кустарно-промислова школа (1925–1933): деякі питання діяльності та впливу. *Сборник научных трудов SWorld*. Иваново : МАРКОВА АД, 2015. Вып. 1. Т. 22 : Биология. История. С. 67-74.

Статті, які додатково відображають наукові результати дисертації:

26. Овчаренко Л. Кам'янець-Подільська художньо-промислова школа: уроки історії. *Проблеми історії та археології України* : збірник матеріалів Міжнародної наукової конференції до 100-річчя XII Археологічного з'їзду в м. Харкові (25-26 жовтня 2002 року). Харків : Східно-регіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2003. С. 172-174.
27. Овчаренко Л. Васильєва Валентина Федорівна. *Енциклопедія Сучасної України*. К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2005. Т. 4. С. 131.
28. Овчаренко Л. Гагенмейстер Володимир Миколайович. *Енциклопедія сучасної України*. К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2006. Т. 5. С. 279-280.

29. Овчаренко Л. Історія становлення та розвитку мистецької освіти у Кам'янець-Подільській художньо-промисловій школі впродовж 1905–1913 років. *Педагогічна майстерність як система професійних і мистецьких компетентностей* : збірник матеріалів VI мистецько-педагогічних читань пам'яті професора О. П. Рудницької. Чернівці : Зелена Буковина, 2010. С. 149-156.
30. Овчаренко Л. Атрибутування глиняних виробів Макарово-ярівської керамічної кустарно-промислової школи (за музейними колекціями Луганщини). *Українська керамологія* : Національний науковий щорічник. За рік 2007. Атрибуція кераміки в Україні / за редакцією Олеса Пошивайла. Опішне : Українське Народознавство, 2011. Кн. III. Т. 2. С. 216-226.
31. Овчаренко Л. Концепції розвитку професійного образования гончаров в Российской империи (1870–1913 гг.). *Культура русских в археологических исследованиях* : сборник научных статей : в 2-х томах / под редакцией Л. В. Татауровой, В. А. Борзунова. Омск – Тюмень – Екатеринбург : Магеллан, 2014. Т. II. С. 77-80.
32. Овчаренко Л. Успадкування гончарських знань у підросійській Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. *Гуржійівські історичні читання* : збірник наукових праць / ред. кол. : В. А. Смолій, О. І. Гуржій, А. Г. Морозов та ін. Черкаси : Вид. Чабаненко Ю. А., 2014. Вип. 7. С. 225-228.
33. Овчаренко Л. Навчання українському гончарству в умовах домашнього учнівства упродовж другої половини XIX – на початку XX століття. *Етнодизайн : Європейський вектор розвитку і національний контекст* : збірник наукових праць : кн. 2 / редкол. : гол. ред. М. І. Степаненко, упоряд. і відп. ред. Є. А. Антонович, В. П. Титаренко та ін. Полтава : Полтавський національний педагогічний університет імені Володимира Короленка, 2015. С. 167-176.
34. Овчаренко Л. В'ячеслав Розвадовський – засновник Кам'янець-Подільського гончарного осередку в Україні на початку XX століття. *Подільська старовина* : вісник Державного архіву Хмельницької області. 2017. № 1. С. 308-319.

Збірник документальних матеріалів, що додатково відображає результати дослідження:

35. Гончарство Макарового Яру кінця XIX – середини XX століття : документи і матеріали. Опішне : Українське Народознавство, 2008. 400 с., іл. (Керамологічне трикнижжя «Гончарний здвиг Донбасу», кн. 3; Академічна керамологічна серія «Гончарні школи України», вип. 1). (Співупорядник – О. Пошивайло; особистий внесок Л. Овчаренко – 90 %).

АНОТАЦІЯ

Овчаренко Л. М. Гончарне шкільництво як визначальний фактор творчого розвитку українського традиційного гончарства (1894–1941). – Монографія.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.05 – етнологія. – Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України, Інститут народознавства НАН України. – Львів, 2018.

Уперше в українській етнології й керамології здійснено комплексне дослідження вітчизняного гончарного шкільництва 1894–1941 років, зокрема в історико-етнографічних районах Наддніпрянської України. Вивчено форми передачі професійних гончарських знань, які передували заснуванню навчальних закладів. Досліджено основні концепції організації гончарного шкільництва. Охарактеризовано заходи державних органів, що вплинули на розвиток гончарства, а також специфіку державного регулювання гончарного шкільництва в умовах становлення окупаційної тоталітарної системи в Україні. Проаналізовано передумови відкриття, основні напрямки діяльності й причини ліквідації гончарних навчальних закладів. З'ясовано шляхи вивчення й популяризації традиційного гончарства, технологічні аспекти опанування гончарною справою, етнопедагогічні засади функціонування, постаті керівників і викладачів, учнівський склад, навчальні програми цих закладів. Досліджено специфіку впливу гончарного шкільництва на творчий розвиток українського традиційного гончарства.

Ключові слова: гончарство, гончар, гончарне шкільництво, Наддніпрянська Україна, Полтавщина, Українське Полісся, Слобідська Україна, Середня Наддніпрянщина, Поділля, репресії.

АННОТАЦИЯ

Овчаренко Л. Н. Гончарные школы как определяющий фактор творческого развития украинского традиционного гончарства (1894–1941). – Монография.

Диссертация на соискание научной степени доктора исторических наук по специальности 07.00.05 – этнология. – Институт украиноведения имени Ивана Крип'якевича НАН Украины, Институт народоведения НАН Украины. – Львов, 2018.

Впервые в украинской этнологии и керамологии комплексно исследовано отечественные гончарные школы 1894–1941 годов, в частности в пределах историко-этнографических районов Надднепрянской Украины. Изучены формы передачи профессиональных гончарских знаний, которые предшествовали основанию учебных заведений. Исследовано основные концепции организации деятельности гончарных школ. Охарактеризовано мероприятия государственных органов, повлиявшие на развитие гончарства, а также специфику государственной регуляции деятельности гончарных школ в условиях становления оккупационной тоталитарной системы в Украине. Проанализировано предпосылки открытия,

основные направления деятельности и причины ликвидации гончарных учебных заведений. Выявлены пути изучения и популяризации традиционного гончарства, технологические аспекты овладения гончарным делом, этнопедагогические принципы функционирования, персоналии руководителей и преподавателей, ученический состав, учебные программы этих заведений. Исследовано специфику влияния гончарных школ на творческое развитие украинского традиционного гончарства.

Ключевые слова: гончарство, гончар, гончарные школы, Надднепрянская Украина, Полтавщина, Украинское Полесье, Слободская Украина, Средняя Надднепрянина, Подолье, репрессии.

SUMMARY

Ovcharenko L. M. Pottery schools as determinants of Ukrainian traditional pottery creative development (1894–1941). – Monograph.

The thesis for the academic degree of Doctor of Historical Sciences with a specialization in 07.00.05 – Ethnology. – Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies, National Academy of Sciences of Ukraine; the Institute of Ethnology, National Academy of Sciences of Ukraine. – Lviv, 2018.

Complex research of local pottery schools during 1894–1941 in the Dnipro river region of Ukraine was made for the first time in Ukrainian ethnology and ceramic studies.

Five periods in problematics of historiography were defined. Ways of passing professional pottery knowledge that existed before pottery educational establishments are studied in complete. It is proved that in different periods passing pottery professional knowledge was carried out through inheriting of handicraft in family, studying in craft guilds or potter's family.

It is determined that pottery was one of the most widespread home crafts in the observed territory in the late 19th – early 20th centuries. Main concepts of pottery schools organization in 1894–1915 are traced. Government action steps that influenced the pottery craft development and specific peculiarities of pottery schools state regulation in terms of occupational totalitarian system development in Ukraine are characterized.

Opening preconditions, development and closing reasons of pottery educational establishments are analyzed; directions of their activity in studying and popularization of traditional pottery are observed. Ethnical and pedagogical principles of functioning and personal education plans and programs are investigated.

Four main periods are outlined in pottery schools development: 1) 1894–1918 (first state educational establishments, concentrated on pottery craft development, were working); 2) 1918–1929/1930s (pottery schools, colleges and institutes, which changed their speciality for educating workers of plant and factory industry later, were working); 3) 1929–1933 (pottery educational establishments were transformed into glass and porcelain ones); 4) 1936–1941 (the last pottery educational establishment in the Dnipro river Ukraine territory, which prepared specialists in ceramic art – the Opishnya School

of Ceramic Art Masters). Three pottery educational establishments, whose work cannot be classified according to the abovementioned scheme, were found during the research: the Makariv Yar Ceramic Craft Industry School (1927–1935), the Opishnya Pottery Exemplary Point (1912–1924), the Opishnya Ceramic Industrial School (1927–1931).

Pottery schools centers, which popularized traditional forms and decorative style, and influenced pottery creative development sufficiently, were outlined: in Poltava region – Opishnya, Hlynsk and Myrhorod; in Ukrainian Polissya – Oleshnya, in Slobozhanshchyna – Makariv Yar; in Podillya – Kamianets-Podilskyi. They were cultural, educational, artistic and industrial centers, which popularized new pottery knowledge in different ways. As a result: 1) activation of art work of separate potters, who used received art and technical skills for widening and improving their production, was happened; 2) assortment range and quality of clay products in pottery centers were widened; 3) basis of new art style in clay products decoration was formed.

It was proved that educational establishments in Mezhyhiria haven't participated in creative development of traditional pottery in Ukraine because as they prepared specialists for Soviet factory plant production only.

Performed compound scientific studies in exploring pottery schools as a dominant factor of Ukrainian creative development in 1894–1941 demonstrated its variety and restiveness. Such establishment and development became a specific field of cultural improvement in the Dnipro river region in the first decades of the 20th century. They cared about passing professional knowledge; creative realization of pottery ethnic peculiarities was in the basis of this process. Main directions of pottery educational establishments dedicated to study and popularization of traditional pottery (educational, exhibitory, ethnographic expeditionary, museum, publishing), were found out. Ways, which helped traditional pottery to become an achievement of its apprentices, are shown.

It is proved, that pottery schools in Makariv Yar, Opishnya, Hlynsk and Kamianets-Podilskyi turned into strong centers of Ukrainians' national revival, though repressive actions of Soviet government in the late 1920s – 1930s were meant to destroy pottery schools as a dominant factor of traditional pottery creative development in Ukraine.

Keywords: Pottery, potter, pottery schools, the Dnipro river region of Ukraine, Poltava region, Ukrainian Polissya, Slobozhanshchyna, the Middle Dnipro river region, Podillia, repressions.

